

<p>NKANELO WA NXOPAXOPO WA MAVITO YO KHOVOLELA EKA XITSONGA (THE ANALYSIS OF THE ORIGINS OF THE HUMOROUS NICKNAMES IN XITSONGA)</p> <p>HI</p> <p>MABASA S M</p> <p>Submission of fulfilment for the degree</p> <p>of</p> <p>Masters of Arts in African Languages</p> <p>In the</p> <p>Faculty of humanities (School of languages and communication studies)</p> <p>At the</p> <p>University of Limpopo</p> <p>SUPERVISOR : DR. O.R CHAUKE</p> <p>YEAR : 2013</p>	<p>DECLARATION</p> <p>I declare that Nkanelo wa Nxopaxopo wa Matumbulukelo ya Mavito yo Khovolela eka Xitsomga (The analysis of the origins of the humorous nicknames in Xitsonga) hereby submitted to the University of Limpopo, for degree of Masters of Arts in African Languages has not previously been submitted by me for a degree at this or any other university, this is my work in design and in execution, and that all sources used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references</p> <p>S M MABASA Initials and surname</p> <p><u>S M Mabasa</u> SIGNATURE</p> <p><u>10/05/2014</u> DATE</p>
--	--

T412, 3978014

512943137
112909701

ACKNOWLEDGEMENT

I would like to express my heartfelt appreciation to my supervisor, Dr O.R. Chauke for guiding and giving me the necessary support through my studies.

I would also like to extend a word of gratitude to my colleagues, Mrs Dorris Hlungwani and Mr Julius Mabunda for the support they gave me through my studies.

Lastly, I would like to express my appreciation for the support given to me by my children, Hlulani, Nyeleti, Nyiko and Vuyani and not forgetting my house helper, Ms Bella Hlungwani.

DEDICATION

I dedicated this study to the God Almighty, for giving me strength and enthusiasm to proceed with my research. I also dedicate this study to my late parents, Salome and Daniel and not forgetting my late brother who was the source of inspiration to me. May his soul rest in peace.

ABSTRACT

This study deals with the analysis of origins of humorous nicknames in Xitsonga.

Chapter one deals with the general introductions, outlines and provides background to the study.

Chapter two deals with morphemes, proper nouns, common nouns, abstract nouns, collective nouns and relative pronouns.

Chapter three deals with the origins of humorous nicknames.

Chapter four is the brief overview of the first three chapters, conclusion and recommendations.

NDZIMA YA 1

1. Manghenelo	1
1.1 Xitatimendhe xa xiphiqo	1
1.3 Nkoka wa ndzavisiso	2
1.4 Maendlelo	3
1.4.1 Matekelo ya timhaka	3
1.4.2 Maendlelo ya purayimari	3
1.4.3 Inthavhiyu/Nhlokohliso	3
1.4.4 Maendlelo ya sekondari	4
1.5 Xikopu xa ndzavisiso	4
1.6 Mitirho leyi endliweke	4
1.6.1 De Klerk (1996)	4
1.6.2 Goetz (1990)	5
1.6.3 Botha (1996)	5
1.6.4 Sebashe (2003)	6
1.6.5 Jenkins (1996)	6
1.6.6 Neetling (2000)	7

1.6.7	Chauke (1992)	7
1.7	Nhlamusele ya matheme	8
1.7.1	Onomasitiki	8
1.7.2	Vito ro divulela	9

NDZIMA YA 2

2.	Riviti, tinxaka ta rona, mitlawa na mavitimpfelelo	10
2.1	Manghenelo	10
2.2	Nhlamuselo ya riviti	10
2.3	Tinxaka ta maviti	11
2.3.1	Mavitaswilo	11
2.3.2	Mavitavito	12
2.3.3	Mavitantlawa	
2.3.4	Mavitaswianakanyiwa	15
2.3.5	Mavitankatsano	16
2.4	Mitlawa ya maviti	19
2.5	Mavitampfelelo	40
2.5.1	Ku komba mutirhi wa mhaka wo fana na mani na mani	40
2.5.2	Ku komba mutirhi wo hlawuleka	41

2.5.3	Ku komba xitirho	41
2.5.4	Ku komba ntirho hi woxe	42
2.5.5	Ku komba xiendliwa	42
2.6	Ku dlayiseta	43
NDZIMA YA 3		
3.1	Manghenelo	44
3.2	Swivangelo swa mavito yo khovolela	45
3.2.1	Mavito lawa ya thiwaka hikokwalaho ka swirho leswi lamaleke	45
3.2.2	Mavito lama ma thiwaka hikokwalaho ka mahanyelo yo karhi	47
3.2.3	Mavito yo yelana ni swa mavelekelo	50
3.2.4	Mavito lama ma thiwaka vanhu entirhweni	52
3.2.5	Mavito yo khovolela lawa ya thiwaka timbyana	55
3.2.7	Mavito ya swa tipolitiki	71
3.2.8	Mavito yo sirhelela eka swo karhi	72
3.2.9	Mavito lawa ya duvuleriwaka tindhawu to karhi	73
3.2.10	Mavito ya swin'wana na swin'wana	77
3.3	Nkatsakanyo	79

NDZIMA YA 4

4.1 Nkatsakanyo wo angarhela tindzima ta 1-3	80
4.1.1 Leswi swi fikeleriweke eka ndzavisiso lowu	44
4.2 Swibumabumelo	85
4.3 Ku dlayiseta	85
5. Matsalwa lama tirhisiweke	87

NDZIMA YA 1

1. Manghenelo

Mavito i maendlelo lama ma tirhisiwaka hi vanhu ku vitanana. Hikokwalaho mavito yo khovolela ya thyiwa munhu loyi hi vuyena a nga ni vito ku sukela evuhlangini, ku nga ha va ku ri mavito ya swiharhi, tintshava, milambu, tindhawu to tshama vanhu, swikolo na swin'wana. Mavito ya thiwa vanhu ku hambanyisa mitirho ya vanhu kumbe maendlelo ya vona. Ku va munhu a vitaniwa hi vito ro karhi, ro khovolela, eka rin'wana swi kombisa leswaku ku ni swin'wana leswi yena n'wini wa rona a nga swi tiviki. U thyiwa ku ya hi swiendlo kumbe matikhomelo ya yena exikarhi ka vanhu. Matumbulukelo ya mavito ya fambelana na ndhavuko kumbe matimu yo karhi.

1.1 Xitatimendhe xa xiphiso

Mavito yo khovolela ya na tinhlamuselo naswona ya kombisa ndhawu na matimu yo karhi. Naswona ku tlhela ku va na mavito yo khovolela lama ma nga vuliki nchumu nakona ri ri vito ra munhu wo karhi.

Raper (1977:3) u vula leswi mayelana na mavito yo khovolela:

There are numerous nations and people of whom no records exists, and nothing would be known of their history if their place names bestowed, which are still existence, had not given clues to the part ..., if the past is to be found in the present, then it is in place names since it was seldom felt necessary to change them.

Raper eka ntshaho lowu u vula leswaku mavito ya kombisa ndhawu laha vanhu va tshamaka kona kumbe laha vanhu a va tshama ku ya hi miganga ya vona. Xikombiso: hi ta languta mavito yo khovolela eka Xitsonga, eitndhawini leti ti tshamaka hi Vatsonga. Hikokwalaho mavito yo khovolela ya fambelana swinene ni matimu ya vanhu ku va hambanisa na matshamelo ya vona, ku ya hi miganga. Matimu ya mavito yo khovolela a

ya tsariwanga helo, yo yelana na leswi mitsheketo kumbe migarango a yi ri xiswona khale.

Loko matumbulukelo ya mavito yo khovolela ya nga tsariwi, swi ta endla leswaku ya hetelela ya nyamalala. I swa nkoka ku va ku hlayisiwa matumbulukelo ya mavito lawa ku va ku hlayisiwa ndhavuko wa Vatsonga leswaku ya ta tirhisiwa eka nkarhi lowu taka.

Ku ni swivangelo swo hlaya swo va vanhu va va ni mavito yo khovolela, na sweswi vanhu va ha thyiwa mavito lawa, xikan'we na tindhawu tintshwa. Mavito man'wana ma nga ha va na vuxaka na tindhawu too karhi leti ti nga na vukhovoleri. Hikwalaho vuxaka lebyi byi nga kona byi ta lavisisiwa.

1.2 Xikongomelo xa ndzavisiso lowu

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kuma swivangelo swa mahanyelo lawa ya tswalaka mavito yo khovolela. Mikarhi yin'wana swi endla leswaku mavito yo khovolela ya rhangisiwa emahlweni hi vaakatiko, leswi swi tlhelaka swi endla leswaku munhu a tiviwa hi rona. Mavito yo khovolela ya ni matimba ku tlula vito ra yena. Loko vito ri sungula n'wini wa rona a nga ri tsakeli, leswi swi endlaka leswaku swi tsakisa lava va n'wi vitanaka ha rona. Hi ndlela leyi, vito ro khovolela ri tinyika matimba.

Ku va ndzavisiso lowu wu helela, ku ta hlamuriwa swivutiso leswi landzelaka:

- (i) Xana mavito yo khovolela ya tumbuluka njhani?
- (ii) Swivangelo swa tinhlamuselo leti hi tihi?
- (iii) Xana ku ni vuxaka exikarhi ka vito ro khovolela ni ndhawu laha vanhu va tshamaka kona?

1.3 Nkoka wa ndzavisiso

Loko vadyondzi va hlaya swivangelo swa matumbulukelo ya mavito yo khovolela va ta kota ku vumba swifaniso swa le miehleketweni ha wona mavito lawa, naswona swi nga tlhela swi pfluxa fenyha eka muhlayi. Vadyondzi va ta tlhela va tiva no tilangutela na

mavito man'wana yo khovolela etindhawini kumbe emigangeni ya ka vona leyi nga ha tumbulukaka emikarhini leyi yi taka.

1.4 **Maendlelo**

Ndzavisiso wa muxaka lowu wu lava tindlela to hlaya ta maendlelo ku va wu ta fika emakumu. Hikwalaho, ku ta tirhisiwa tindlela leti ti landzelaka:

1.4.1 **Matekelo ya timhaka**

Ku va mulavisisi a kuma timhaka ta matumbulukelo ya mavito ya vukhovoleri u fanele ku tirhisa tindlela leti landzelaka:

1.4.2 **Maendlelo ya purayimari**

Laha hilaha mulavisisi a kumaka timhaka eka n'wini wa tona kumbe n'wini wa vito. Mulavisisi u ta hlangana na n'wini wa timhaka, kutani va vulavula va langutanile. Mulavisisi wa vutisa, ivi muhlamuri a tihlamulela swivutiso hi yexe.

1.4.3 **Inthavhiyu/Nhlokohliso**

Inthavhiyu yi pfuneta mulavisisi ku va a hlangana na vanhu ku kuma timhaka na mavonelo, leswi swi pfuneta eka timhaka leti a ti lavaka.

Mulavisisi u ta hlokohlisa vanhu lavakulu, vaakatiko na van'wana ku seketela leswi swi nga ta va swi kumiwile ku kambisisa. Swin'wana swa leswi swi nga ta vutisiwa hi leswi swi landzelaka:

- (i) Hikokwalaho ka yini mi thyiwe vito leri?
- (ii) I mani a mi thyeke vito leri?
- (iii) Xana ri vula yini hi ku ya hi n'wina vito leri?

1.4.4 **Maendlelo ya sekondari**

Laha ku kongomisiwa eka matekele ya timhaka ku suka eka tiatikili, tibuku to dyondza, maphephahungu, timagazini, inthanete na swin'wana switsariwa. Tinxaka leti ta matsalwa hinkwato ti ta tirhisiwa.

1.5 **Xikopu xa ndzavisiso**

Matumbulukelo ya mavito yo khovolela ya ta va ya kongomisiwe eka Vatsonga va le ka Xifundza xa Limpopo, etindhawini ta ka N'wamitwa, Bushbuckridge na le Giyani.

1.6 **Mitirho leyi endliweke**

Swidyondzeki swo hlaya swi endlile milavisiso hi mavito, mavito yo duvulela, mavito ya tindhawu no tlhela va lavisisa hi mavito yo thyiwa hu vuntswaka, na swin'wana na swin'wana.

1.6.1 **De Klerk (1996)**

De klerk u vula leswaku mavito i mitirho ya ririmi, laha swi fambelanaka na rixaka, mikhuva, mitshembo na ku chava eka leswi swi humeleleke evuton'wini bya vanhu. Mavito ya tirha ni mindhavuko ya vanhu. U boxa leswaku vathyi va mavito eka Xinghezi, ku nga ha va tatana kumbe manana kumbe havambirhi. Kasi eka Maxhoza kona kokwana waxinuna kumbe waxisati hambu ya ri maxaka ya nga thya mavito. Manghezi vona va tihlawulela mavito. Hikokwalaho mavito yo khovolela munhu a nga tihlawuleli yena n'wini, wo thyiwa rona hi van'wana, a swi khathaleki leswaku wa ri lava kumbe a nga ri lavi.

De klerk u kombisa leswaku Valungu, ngopfungopfu lava va vulavulaka Xinghezi, va kongomisa ngopfu eka misinya ya mindyangu, leswi swa ha tirhiwaka ngopfu eka Xixhosa.

Hikwalaho mavito ya Xixhosa ya kongomisiwa ngopfu eka tinhlamuselo ta wona, leswi swi nga riki swona eka Xinghezi. Milavisiso yi kombisa ku hambana eka Xinghezi ni Xixhosa eku thiyeni ka mavito. Ku thyiwa ka mavito swi tlhela swi tirhisiwa eka Xitsonga,

laha muthyi wa vito a nga vaka tatana kumbe manana, hambiswiritano a swi talanga ku va mavito ya Xitsonga ya va na tinhlamuselo leti ti heleleke.

Tin'anga tona ta thya mavito, leswi swi vaka eka loko xihlangi xi rila xi nga miyeli, no etlela xi nga etleli. Hi ndhavuko wa Vantima, ku rila ka xihlangi xi nga miyeli swi vula leswaku u rilela vito. Tin'anga ti ta vhakeriwa ku ya twisisa xivangelo xa ku rila ka n'wana, laha n'wana a nga ta ya nyikiwa vito ra swikwembu.

Hikwalaho, n'wana u ta kula a ri karhi a vitaniwa hi vito leri a nga nyikiwa rona ra swikwembu, laha ku tshembiwaka leswaku wa miyela loko a vitaniwa hi rona nkarhi hinkwawo loko a rila.

1.6.2 **Goetz** (1990)

Xidyondzeki lexi xi avanyisile tinxaka ta mune ta tindhawu laha ku nga ni mavito ya nhlamuselo, mavito ya nxiximo na xitsundzuxo, mavito ya tindhawu lama a kombisaka nkucetelo wa matimu, na mavito ya tindhawu lama ma kombisaka xiyimo xa matshamelo ya swa tipolitiki.

1.6.3 **Botha** (1996)

Botha u vula leswaku eKapa ku ni mavito lama ya vaakatiko va nga tithyela wona yo fana na tintshava, tindhawu, mikovana milambu. Mavito man'wana ma cinciwile ku ya eka Xibunu ku suka eka tindzimi ta xintima kumbe ku nyikiwa eka tindzimi ta xintima kumbe ku thyiwa mavito mantshwa. Botha u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi: "... *the origin and history of such places must not be ignored as they tell us something about the history of that particular locality as well as the country in general.*"

Hikokwalaho a bumabumelaka leswaku ya hlamusela no nyika swihlawulekisi swa tindhawu leti ti nga kona etikweni kumbe ku hi byela hi swiharhi ni swimilana leswi swi nga kona.

Botha u khumba ngopfu mavito lama ma thyiweke ya huma eka tindhawu, swimilana na swiharhi leswi kumekaka endhawini yo karhi, kambe a nga vuli nchumu hi vanhu lava

tshama etindhawini leti. Eka ndzavisiso lowu ku ta khumbiwa swinene mavito yo khovolela nileswi ya yelanisaka xiswona na ntumbuluko.

1.6.4 **Sebashe** (2003)

Sebashe u hlamusela leswaku vito i ra nkoka exikarhi ka vanhu ni ndhavuko eka tiko leri ri hluvukeke. U ya emahlweni a vula leswaku ri nyika vutshembi, vuwena no titiva. Ndzavisiso wa Sebashe wu kongomisa no tlhela no tlhela ku thyiwa mavito lama ma nga kona ya tindhawu. I swa nkoka ku va ku yisiwa emahlweni mhaka ya mavito hambileswi man'wana ya wona ya khumbaka ntikelo wa xiviri wa munhu. Mokgokong (2004) yena u vula leswi: "*Naming enables one to know and understand the world. She focused on the naming practices and patterns.*"

1.6.5 **Jenkings** (1996)

Jenkins (1996:20) u hlamusela leswi hi ku thyiwa ka mavito: "... *names reflects a spectrum of emotions, reminding us that they were created and used daily by human beings.*"

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mavito ya humesa matitwelo, ya tlhela ya hi tsundzuxa leswaku ya tumbuluxiwile hi vanhu. U tlhela a kombisa leswaku yan'wana mavito a ya vuleki. Vanhu va onheriwa hikuva mavito ya vona ya siviwa hi yo karhi. Leswi swi endla leswaku mavito ya vona ya rivariwa hi ku famba ka nkarhi.

Leswi swi tlhela swi vuya eka n'wini wa swona tanihileswi eku sunguleni munhu a nga ri na mhaka na rona vito leri ro khovolela. Mavito yo khunguvanyisa yo fana na loko Mulungu a ku: Kafuri" hi xin'wana xa swiphiso leswi ku hlanganiwaka na swona mikarhi yin'wana.

Mavito yo duvulela eka tindzimi tin'wana, milavisiso yi endlile no tlhela yi tsariwa. Mulele (1999) u vula leswi swi landzelaka mayelana na mhaka leyi:

Nicknames haunt the whole arena of the parts of speech in language. They modify the well-known meaning of words into

special references that paint in bright colours the character of an individual.

Eka ndzavisiso lowu ku ta langutiwa matirhelo ni leswi mavito yo khovolela ya vulaka swona.

1.6.6 **Neetling** (2000)

Neetling (2000:58) u vula leswi hi ku thyiwa ka mavito:

... a significance feature of the naming process is that general speaking naming is not restricted to certain gifted or possibly experienced individuals, but that it could rather be seen as an extremely common activity in which many individual groups in any given society participate. In practice any individual may name an entity and hence the possibility of creativity in naming is large.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mavito yo khovolela ya ni swiphiqo tanihileswi mavito lawa ya nyikaka tinhlamuselo to ka ti nga amukeleki evanhwini tanihloko ti rhukana. Hikwalaho ndzavisiso lowu wu ta khumba yan'wana ya mavito lawa ya nga amukeleki evanhwini.

1.6.7 **Chauke** (1992)

Ndzavisiso wa Chauke wu kongomisiwe eka mavito ni nkoka wa leswi ya vulaka swona. U kongomisa eka mathyelo lama a ma tirhisiwa khale ni ndhavuko wa Vatsonga. Chauke u hlamusela mhaka leyi hi ndlela leyi:

Vatsonga, tanihi tinxaka ta Vantima, va thya mavito hi ku landzelela swivangelo swo karhi. Hakanyingi va leteriwa hi mavelekiwele ya n'wana, matikhomelo ya muveleki hi nkarhi wa ku tika ka yena, matimu ya ndyangu, vukholwakholwa ni swivuriso.

Chauke u tlhela a boxa leswaku mavito ya Xitsonga ya wela ehansi ka mitlawa leyi katsaka makaya kumbe mavito ya vuhlangi, mavito ya swikwembu, mavito yo landzelela, mavito yo duvulela na mavito yo kombisa matimu.

Nkoka wa mavito wu tlhela wu kombisiwa eka Chauke hikuva a humesela erivaleni tinnxaka ta mathyelo ya ndhavuko, laha ku nga na mavito ya vanhu, mavito ya tindhawu, mavito ya swimilana, mavito yo kongomisiwa eka swirho swa vanhu, ku katsa na mavito ya milambu ya le ntangeni wa swiharhi wa Kruger. Chauke (1992:30) u ya emahlweni a vula leswi swi landzelaka:

Mavito ya ta va mifungho leyi nga ta tshama na hina vutomi hinkwabyo. hambi ri ri rixaka ra mundzuku ri nge velekiwi emunyameni wo pfumala ntwisiso wa ndhavuko wa rona. Mavito i ndzhaka leyi faneleke ku hlayisiwa enguleni ya rixaka.

Mavito i ya nkoka tanihleswi ya humeselaka erivaleni leswi a swi tumberile swa matimu ya tiko. Mavito ya endla leswaku vanhu va tiva misava ni leswi swi nga eka yona. Hi fanele hi tiva leswaku mavito i switsundzuxo swa rixaka leswi swi nga ta tshama swi ri swikombiso swa matumbulukelo ya misava.

1.7 Nhlamuselo ya matheme

1.7.1 Onomasitiki

Eka ndzavisiso lowu i swa nkoka ku hlamusela leswaku onomasitiki i ncini. Leswi swi endleriwa leswaku hi kota ku twisisa swinene, ni ku vona nkoka wa yona eka vutomi bya vanhu. The Fontana Dictionary (1977:605) yi hlamusela dyondzo ya Onomasitiki hi ndlela leyi: "*The Study of the origins and forms of proper names, especially of people and places.*"

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu hlamusela leswaku onomasitiki i dyondzo leyi yi kongomaneke ni ku dyondza masungulo na swivumbeko swa mavito, ngopfungopfu mavito ya vanhu na tindhawu. Burchfield (1982:72) yena u swi veka hi ndle aleyi: "*The scientific study of names, as names, that is, of the human habit of naming things, is the science of onomastics.*"

Kasi Hymes (1964:231) u hlamusela dyondzo ya onomasitiki hi ndlela leyi:

Onomastics, or the study of names, deals with all the vocabulary of a language . The writing which which deals with one or another lexical aspects of culture or cultural aspects of vocabulary.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu kongomisa eka ririmi na ndhawu lowu wu nga kona eka dyondzo ya onomasitiki. Tanihleswi ndzavisiso lowu wu kongomisiweke eka swivangelo swa matumbulukelo swa mavito yo khovolela, ku ta lungitiwa tinhlamuselo ta mavito lama na mathyelo ya wona.

1.7.2 **Vito ro divulela**

Allen (190:800) u hlamusela nickname hi ndlela leyi: " ... *a familiar or humorous name given to a person or a thing instead of or as well a the real name.*" Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vito divulela i vito leri munhu a divuleriwaka rona, a hetelela a vitaniwa hi rona ematshan'wini ya leri a nga thyiwa rona loko a a ha ku velekiwa.

Kathryn (1999:985) yena vula leswi swi landzelaka mayelana na mavito yo divulela: "... *a familiar or humorous name of a person or a thing.*" Kathryn wa ha boxa leswaku vito ro divulela i vitoxidzi kumbe ro divuleriwa leri munhu kumbe nchumu wu vitaniwaka hi rona.

NDZIMA YA 2

2. RIVITI, TINXAKA TA RONA, MITLAWA NA MAVITIMPFELELO

2.1 Manghenelo

Riviti i ra nkoka eka mbulavulo wa hina wa masiku hinkwawo. Loko mbulavulo wo karhi wu nga ri na riviti, wu kumeka wu nga helelanga. Tanihileswi ndzavisiso lowu wu nga kongomana na maviti yo khovolela, ndzi vona swi ri swa nkoka ku hlamusela riviti, tinxaka ta rona ni mitlawa ya rona.

2.2 Nhlamuselo ya riviti

Riviti i vito ra xilo xin'wana na xin'wana. Doke (1985:36) u hlamusela riviti hi ndlela leyi: *"A word which signifies the name of anything concrete or abstract."*

Kasi Longman Dictionary of Contemporary English (1987:708) yi hlamusela riviti hi ndlela leyi: *"A noun may also be defined as a word or group of words that is the name of a person, a place, or a thing or activity, or a quality or idea."*

Vatsari lava va nga laha henhla hinkwavo va tshikelela leswaku riviti i nchumu wun'wana na wun'wana lowu thyiweke kumbe lowu wu nyikiweke vito.

Riviti ri vumbiwile hi swiphemuphemu leswi vuriwaka swiaki. Laha hi kuma xirhangi, lexi ku nga xiphemu xa riviti lexi xi nga namarhetiwa ekusunguleni ka rito. Swik.:

Mufana

Ximanga

Vanhu

Xirhangi xi landzeriwa hi hi rimitsu, leri ku nga xiphemu xa riviti, lexi xi nga hundzukiki hambiloko riviti ri nga yisiwa eka swivumbeko swo hambanahambana naswona xiphemu lexi hi xona xi khomaka mongo wa nhlamuselo ya maviti yo huma eka rimitsu rin'we. Swik.:

Xi-tirh-o

Mu-tirh-i

Va-tirh-i

Hi tlhela hi kuma nsinya, lexi xi nga xiphemu xa riviti lexi xi salaka loko hi susile xirahngi. Swi.:

Xifanyetana> laha nsinya wa hina ku nga -fanyetana

Mukhegula > laha nsinya wa hina ku nga -khegula

Swiphemu swo hetelela swa riviti, i xilandzi ni xiheteleri. Swiphemu leswi swi landzela rimitsu. Ku hambana exikarhi ka xilandzi ni xiheteleri hileswaku xiheteleri i xitwari xih kumbe xih, lexi riviti ri helelaka hi xona kasi xilandzi i xiaki lexi xi tirhisiwaka nhlamuselonyana ya riviti. Swi.:

Rinhi (-i xiheteleri)

Mufana (-ana i xiheteleri)

Ximbutana (-ana i xilandzi)

xinhwanyetana (-etana i xilandzi)

Riviti ri tlhela ri avanyisiwa hi tinxaka ni mitlawa ya rona, leswi naswona swi nga ta langutisiwa hi vuenti.

2.3 Tinxaka ta maviti

Maviti ma nga vanyisiwa hi tinxaka to hambanahambana hi ku ya hi mitirho ni xivumbeko xa wona. Hi kuma leswaku ku ni tinxaka leti landzelaka ta maviti:

2.3.1 Mavitaswilo

Mavitaswilo i mavito lama ma nga thyiwa swilo swo karhi leswi swi welaka eka rixaka rin'we. Wona hi ntiyiso a hi ya ku thya, yo va ya ntlawa wa muxaka wa swilo. Loko hi languta rito ro fana na mufana, i rivitaswilo hikuva ri vula munhu un'wana na un'wana

loyi a nga wa xinuna kambe a ha riki lontsongo. Swin'wana swikombiso hileswi swi landzelaka:

Movha

Homu

Kokwana

Hahani

Nsati

Mullungu

Wantima

Nambu

Ntshava

Xikolo

2.3.2 **Mavitavito**

Mavitavito i maviti lama nga nyikiwa xilo xin'we vito leri ri xi hambanyisaka na swilo swin'wana swa muxaka wo fana na xona. Riviti ro fana na Khazamula i rivitavito hikuva ri thyiwile mufana wo karhi, Vito leri ri n'wi hanyisa na vafana van'wana.

Mikarhi yo tala Vatsonga va thya mavito ku kongomisa kumbe ku tsundzuxa swo karhi, swik.;

2.3.2.1 **Mavito ya xinuna**

Hlengani

Magezi

Gija

Risimati

Misisinyani

Gezani

Mkhacani

Risenga

Golele

Khalavi

Mdungazi

2.3.2.2 **Mavito ya xisati**

Mamayila

Sevengwani

Mihloti

Bombeleni

Basani

Khensani

Tintswalo

Khegu

Tshameleni

Mudlayi

Nyeleti

Munene

Ko tala mavito ya Xitsonga ya ni tinhlamuselo, Mavito lama ma nga komba khombo, mafu, timholovo na vuntswaka, swik.:

Sindzisani - loko tata wa kona a kaneta leswaku i n'wana wa yena.

Kufeni - u velekiwile ku ri ni rifu.

Masirheni - u velekiwile va ya eku lahlani ka xaka.

Mafusini - vatswari va kona va hlangane enhoveni ehandle ka nawu.

Mihloti - u velekiwe va ri enhlomulweni.

Tlhelani - Tlhelani valoyi, vuvabyi, nyimpi (leswi a swi lava ku humelela).

Vukwele - mana wa kona a a ri ni vukwele ngopfu.

Matlale - a swi pfuni nchumu. Loko va lavile n'wana wa nhwanyana ivi ku velekiwa wa mufana, va n'wi thya vito va ku i matlale, swi tlarile. Ku tlala i ku tondzova swi nga vupfi.

Mhikana - loko mana wa kona a tshamile nkarhi a nga veleki. (Mhika i wansati wo ka a nga veleki)

Xisandzhaku - loko mana wa kona a lova endzhaku ka ku tshunxeka, n'wana yena a sala a hanya.

2.3.2.3 Man'wana maviti ma komba lomu n'wana a velekiweke kona ni mavelekelo ya yena

Ndleleni - u velekiwile va ri karhi va ri erendzweni.

Ndzhopeni - u velekiwile ku ri ni mpfula ku nga fambeki hi ndzhope.

Xihlahleni - u velekiwile exihlahleni.

Matini - a nga va a velekiwile hi siku leri mpfula a yi na swinene, swi kumeka leswaku yindlu leyi a va ri eka yona a yi pfuta ngopfu, se a va nga koti ku tshamiseka hi mati.

marhumbini - u velekiwile va ri karhi va rhurha.

Mpfuleni - u velekiwile nkarhi wa mpfula, kumbe siku ra mpfula.

Matlharini - u velekiwile nkarhi lowu vavanuna a va ri eku lweni ka nyimpi.

Masana - u velekiwile nimixo, nkarhi lowu masana ya nadzihaka.

Maxamba - u velekiwile nkarhi lowu ntirho wa nsimu a wu ri wukulu (xamba i nsimu).

Hakamela - mavelekelo ya yena ya nga va ya karhatile swinene.

2.3.2.4 **Maviti ya ku tsaka:**

Tsakani

Vongani

Khensani

Dumisani

Bombisani

Tintswalo

Rhulani

Hlekanni

Tlangelani

2.3.3 **Mavitantlawa**

Mavitantawa i maviti lama ma nga thya ntlawa wa swilo swo tala vito ro karhi. Hileswaku loko hi ku ndzeyani, hi vona ntlawa wo tala wa swinyenyana emiehlektweni ya hina, ku nga ri xinyenyana xin'we ntsena. swin'wana swikombiso swa mavitintlawa yo komba nhlengelo wa swilo hi lama ma landzelaka:

Ntlhambi (wa tihomu)

Mpipi (wa vanhu)

Ntshungu (wa vanhu)

Dzwiki (ra marhole)

gaxa (ra timbalelo)

Numbi (wa tinhlanga)

Nhulu (ya maribye)

Xichocho (xa miyombva)

Sindzi (ra timanga)

Ntetewani (wa swinyenyana)

Ndzeyani (ya swinyenyana)

Muduba (wa vanhu)

Mugulugudela (wa marhole)

Rikulu (ra matandza)

Ntonga (wa tinhlampfi)

Xijumba (xa malapi)

Ntlawa (wa tinyimpi)

Buthu (ra maphisa)

2.3.4 Mavitaswianakanyiwa

Mavitoswianakanyiwa i mavito ya swilo leswi hi ngo swi anakanya, hi nge swi khomi kumbe ku swi vona. Nchumu wo fana na rirhandzu, a hi koti ku wu vona, kambe ho vona swiendlo swa munhu leswaku ri kona. Swin'wana swa swikombiso swa mavitaswianakanyiwa hileswi swi landzelaka:

Vanhu va mona va tele ngopfu.

Vuloyi byi fanele ku herisiwa.

Leswi ndzi swi voneke swi terisa vusiwana.

Hikokwalaho ka yini u khoma vana lava hi tlhanyi?

Hakelo ya xidyoho i rifu.

2.3.5 Mavitankatsano

Mavitankatsano i mavito lama vumbiweke hi ku tirhisa marito mambirhi kumbe ku tlula. Marito lama ma nga va ya xihluvi xa mbulavulo xin'we, tanihi le ka mimpfihomu, Mabahleka, Madyatshamile. Kambe man'wana ya vumbiwile hi marito ya swihluvi swa mbulavulo swo hambana, swikombiso: Mapfandzeni, xihahampfhuka. Eka mavitintsano man'wana ku na timofini tin'wana exikarhi ka marito, swik:

Xendzanadzana.

Telakufa

Masaswivona

Eka mavitankatsano man'wana xiphemu xo sungula xi yimeriwa hi mofimi leyi yi nga vaka xitwananisi, kumbe nwa-, swik:

Xanhova

Xamikhuva

N'wavurhongo

N'wayexe

Eku vumbeni ka mavitankatsano ku tala ku tirhisiwa xirhangi xa Xi-, xa ntlawa wa 7, na xirhangi xa ma-, lexi xi nga riki xa ntlawa, kambe xi nga va xirhangi lexi xi tirhisiwaka ku vumba muxaka lowu wa marito, swikombiso:

Xilwanadzana

Xibatsheke

Malwatewhi

Makumaswivupfile

Eka mavitonkatsano lawa ya vuyelelaka nsinya wa rito leri ri tirhisiweke, ku tala ku tirhisiwa xirhangi xa Swi-, swik:

Swimungwamungwana

Swingubyangybyana

Swinawanawanawana

Swinambyanambyana

Vunyingi bya mavitinkatsano byi vumbiwa hi ku nembeleta xirhangi xa vunyingi eka rito, swik:

Mabahleka - Vamabahleka

N'angamuni - Van'angamuni

Xisolahosi - Swisolahosi

Matanaswo - Vamatanaswo

Madyakinya- Vamadyakinyanya

Hakanyingi mavitinkatsano i ya muxaka wa swivulavulelo. Leswi ya vulaka swona swi nga ka swi nga kombisiwi hi marito lama ya ma vumbaka, kambe mutivi wa Xitsonga a nga kota ku hlamusela kumbe ku tiva leswi ri vulaka swona hi vutivi bya ririmi leri. Rito ra mbutimahlanga, a hi ri byeli leswaku ku vuriwa ximanga. Xitimandzilwana hi nge bvumbi leswaku i muxaka wa murhi. Malwatewhi hi nge swi tivi leswaku i ndlala loko mhaka leyi hi nga yi tivisiwi hi vutivi bya hina bya Xitsonga.

Kamba man'wana mavitonkatsano ya komba nchumu lowu wu thiwaka, swik:

Mimpfihomu

Mimpfindlopfu

Tinjiyamavele

Hi ku ya emahlweni ka ririmi ra Xitsonga ku tumbuluke marito yo fana na lama landzelaka:

Ntivorhlayo

Ntivovukhongeri

Xidlayavubori

Vudlayatinsuna

Xilamulelamhangu

Mavitinkatsano i ya nkoka swinene eka ririmi. Eka ku vulavula ka masiku hinkwawo loko hi hlangana na marito yo fana na N'wendzambahala, Dzivamisoko, Vukatimuni, Mbityimuni, na man'wana, a ha ha kali hi tsundzuka leswaku i mavitonkatsano hikokwalaho ka ku va ya tolovelekile.

Mabasa, S.M.
Mkanelo wa nxopaxopo wa
mavito yo khovolela eka
Xitsonga
240018
412.3978014 MAB

2.4 Mitlawa ya maviti

Ku ya hi Nkondo (2013), maviti ya nga avanyisiwa hi mitlawa leyi wun'wana na wun'wana wa yona wu kombisiwaka hi xirhangi. Carl Meinhof u nyika mitlawa leyi yi landzelaka ya Ur-Bantu, leyi longoloxiweke laha hansi yi pheta ni ya Xitsonga:

Ur-Bantu	Xitsonga
1 mu-	1 mu-
2 va-	2 va-
	1 (a) -
	2 (a) va -
3 mu-	3 mu-
4 mi-	mi-
5 ri-	5 ri-
6 ma-	6 ma-
7 ki-	7 xi-
8 vi-	8 swi
9 ni-	9 yi (n)-
10 li- ni-	10 tin (n) -
11 lu-	11 ri-
12 tu-	12-
13 ka-	13-
14 vu-	14 vu-
15 ku-	15 ku-
16 pa-	16*ha-
17 ku-	17 *ku-
18 mu-	18 *mu
19 pi-	19 -
20 ru-	20 -
21 ri-	21 dyi-

Mitlawa ya 16, 17, na 18 i ya vundhawu. Eka Xitsonga ku kumeka eka yona marito lama landzelaka:

Ha - handle, hansi, hase

Ku - kule, kusuhi, kun'wana

Mu - ndzhaku (<mu-rhaku)

Ntlawa wun'wana na wun'wana wu famba wu ri woxe, wu tihlawula hi xirhangi xa wona. Hileswaku ntlawa wun'wana na wun'wana wu na xirhangi xa wona naswona swi na ntirho wo karhi, kutani swi fanele ku tekisiwa xisweswo. A swi fanelangi ku va ku vulavuriwa hi ntlawa wa mu - va, kumbe ntlawa wa xi-xiswi, i ntlawa wa mu-, na ntlawa wa va-.

2.4.1 Nkanelo wa mitlawa leyi

Eka nkanelo ku ta langutiwa swilo swimbirhi, swi nga:

- (i) Xivumbeko xa xirhangi xa ntlawa.
- (ii) Mitlawa ya michumu kumbe swilo leswi swi helaka eka ntlawa wun'wana na wun'wana.

Mitlawa leyi yi ta fambisiwa hi mbirhimbirhi, hikuva hambileswi swi nga hlamuseriwa leswaku swirhangi leswi swi nga longoloxiwa swi yimela mitlawa hi wun'wewun'we, hakanyingi ku na xirhangi lexi xi yimelaka vun'we na lexi xi yimelaka vunyingi bya michumu leyi yi welaka eka mitlawa yeleyo.

2.4.1.1 Mitlawa ya 1 na 2 (mu- na va-)

- (i) Xivumbeko xa swirhangi

Xirhangi xa mu- hi xona xi kumekaka hakanyingi eka mavito ya ntlawa wa 1, kasi ntlawa wa 2 wu na xirhangi xa va-,swik.:

Ntlawa wa 1	Ntlawa wa 2
Mukhegula	-Vakhegula
Munhu	-Vanhu
Mufana	-Vafana

Ku na maviti mangari mangani ya ntlawa wa 1, lawa ya nga na xitatisi xa n'w-, lexi xi yimelaka xirhangi xa mu-, swik:

N'wingi > *mu-ingi

N'wana > *mu – ana

N'wini > *mu – ini

Mikarhi yin'wana xitatisi xa m, xa xirhangi xa mu-, xi hlangana na xitatisi xo sungula xa nsinya ku vumba xitatisi xa xinhompfu, swik:

m + r > ndz : ndzisi

m + t > nt : ntukulu

m + s > ns : nsati

m + l > n : namu

m + r > hl : nhlampfi

Eka ntlawa wa 2, xirhangi xa va-, xi yimeriwa hi xitatisi xa v, eka maviti man'wana, swik:

Vingi

Vini

Eka maviti yo huma eka misinya riendli yo sungula hi xitwari swirhanghi swa mu- na va-, swi kumeka swi helerile, swik:

Muendli – Vaendli

Muaki – Vaaki

Muongori – Vaongori

Kambe mikarhi yin'wana xitwari xa u, xa xirhanghi xa wa, kutani marito ya nga va:

Mendli – Vendli

Maki – Vaki

Mongori – vangori

Hilaha swi tikombaka hakona laha henhla, mitlawa ya 1 na 2 i ya vanhu, eka yona ku kumeka maviti lama ya vulaka vanhu.

2.4.1.2 **Mitlawa ya 1a na 2a**

(i) Xivumbeko xa swirhanghi

Ntlawa wa 1a a wu na xirhanghi. Maviti lawa ya kumekaka eka wona i yo fana na kokwana, hahani, Muzamani, manghovo, n'wampfundla. Ntlawa wa 2 wu yimeriwa hi xirhanghi xa va-, tanihi le ka vakokwana, vahahani, vaMuzamani, vamanghovo, van'wampfundla ni man'wana.

(ii) Leswi swi kumekaka eka mitlawa leyi

Mitlawa ya 1a na 2a yi katsa:

Maviti ya vuxaka

1a	2a
Tatana	Vatatana
Manana	Vamanana
Kokwana	Vakokwana

Mavitavito

1a	2a
Muzamani	Vamuzamani
Nxalati	Vanxalati
Mabahleka	Vamabahleka
Madambi	Vamadambi

Swiharhi (Leswi munhuhatiweke)

N'wampfundla	Van'wampfundla
N'wanghala	Van'wanghala

Swiharhi swin'wana

Manghovo	Vamanghovo
Maxindyana	Vamaxindyana

2.4.1.3 Mitlawa ya 3 na 4 (mu- na mi-)

(i) Xirhangi xa ntlawa wa 3 i mu-, hilaha swi tikombaka hakona eka marito yo fana na murhi, muti. Tanihi le ka xirhangi xa mu-, xa ntlawa wa 1, xitatisi xa xirhangi xa ntlawa wa 3 na xona xi kota ku hlangana na xitatisi xo sungula xa nsinya ku vumba xitatisi xintshwa, swik:

M + l > n : nawu, nenge

M + h > mbh : mbhandzu

M + c > nc : ncindzu

M + mp > mpandzwa

M + s > ns : nsisi

Eka ntlawa wa 4, xirhangi lexi xi kumekaka hakanyingi i mi-, tanihi le ka milawu, milandzu, mipandzwa, misisi. I swa nkoka ku lemuka leswaku nkucetelo wa xitatisi xa m a wu tluleli eka vunyingi.

(ii) Leswi swi kumekaka eka mitlawa leyi:

Swikombiso leswi swi nyikiweke laha henhla swi komba leswaku mitlawa leyi yi katsa swilo swo hambanahambana. Hambiswiritano hi nga humesa mitlawa leyi landzelaka ya swilo exikarhi ka swona

Swirho swa miri

Ntlawa wa 3	Ntlawa wa 4
Nomo	milomo
Nenge	milenge
Nkava	minkava

Nkondzo	Mikondzo
Nkolo	Mikolo

Swimila

Ntlawa wa 3	Ntlawa wa 4
Murhi	Mirhi
ntoma	Mitoma
Nkuwa	Mikuwa
Nkuhlu	Mikuhlu

Swihlovo swa mati

Ntlawa wa 3	Ntlawa wa 4
Nambu	Milambu
Nkova	Mikova
Mugerho	Migerho

Michumu yin'wana

Ntlawa wa 3	Ntlawa wa 4
Ndzhendzheleko	Mirhendzeleko
Nongonoko	Milongonoko
Ndzhundzhuluko	Mihundzuluko

2.4.1.4 Mitlawa ya 5 na 6 (ri- na ma-)

(i) Xivumbeko xa xirhangi

Xirhangi xa ri- xi kumeka xi helerile eka maviti ya misinya ya peletwanan'we, swik: rifu, rito, ribye, riwa. Eka mavito yo fana na rendzo, xirhangi xi yimeriwa hi xitatisi xa r. Eka maviti yo tala xirhangi a xi kali xi va kona, swk: kala, tihlo, tino, katla. Eka ntlawa wa 6, xirhangi i ma-, swik: Maribye, Mafu, Marito, mawa.

(ii) Leswi swi kumekaka eka mitlawa leyi

Eka mitlawa leyi ku kumeka michumu leyi fambaka hi mbirhimbirhi kumbe hi mitlawa, swi:

Tandza	Matandza/Mandza
Tihlo	Mahlo/Matihlo
Papa	Mapapa
Ribyanyi	Mabyanyi

2.4.1.4.1 Swihalaki

Leswi swi kumekaka ntlawa wa 6, swik:

Mati, masi, mafurha

2.4.1.4.2 Tinxaka ta vanhu

2.4.1.42.1 Leswi swi kumekaka eka ntlawa wa 6

Malandza

Manghezi

Mabunu

Makhaladi

Swihadyana

Ntlawa wa 5	Ntlawa wa 6
Dzedze	Madzedze
Kondlo	Makondlo
Khongoloti	Makhongoloti

Swin'wana na swin'wana

Ntlawa wa 5	Ntlawa wa 6
Fasitere	Mafasitere
Buruku	Maburuku
Buloho	Mabuloho
Banga	Mabanga

2.4.1.5 Mitlawa ya 7 na 8

(i) Xivumbeko xa swirhangi

Xirhangi xa xi-, hi xona xi kumekaka eka marito ya ntlawa wa 7, kasi eka ntlawa wa 8 ku kumeka xa swi-, swik:

Ntlawa 7	Ntlawa wa 8
Xibye	Swibye
Xikolo	Swikolo
Xilavi	Swilavi
Xipikiri	Swipikiri

Eka marito man'wana swirhangi swi yimeriwa hi switatisi swa x na sw.

(ii) Leswi swi kumekaka eka mitlawa leyi

Swirho swa miri

Ntlawa wa 7	Ntlawa wa 8
Xirhendze	Swirhendze
Xifuva	Swifuva
Xilepfu	Swilepfu

Vanhu va swhlawilekisi swo karhi

Ntlawa wa 7	Ntlawa wa 8
Xifambi	Swifambi
Xitirhi	Switirhi
Xidyohi	Swidyohi

Swibye na switirho

Ntlawa wa 7	Ntlawa wa 8
Xikotlela	Swikotlela
Xitofu	Switofu
Xikolo	Swikolo
Xihloka	Swihloka
Xibye	Swibye

Marito yo huma eka Xibunu na Xinghezi na wona ya tele eka mitlawa leyi.

Mavito ya tindzimi ya kumeka eka ntlawa wa 7, swik:

Xitsonga

Xinghezi

Xizulu

Xisuthu

Swakudya

Ntlawa wa 7	Ntlawa wa 8
Xinkwa	Swinkwa
Ximbhundzwa	Swimbundzhwa
Xiphaswi	Swiphaswi
Xinghwimbi	Swinghwimbi
Xendlahivomu	Swendlahivomu

2.4.1.6 Mitlawa ya 9 na 10

(i) Xivumbeko xa swirhangi

Xivumbeko xa xirhangi xa ntlawa wa 9 a xi le rivaleni. Hi ndlela leyi xa hambana na swirhangi swin'wana leswi swi hlamuselakaka hi ku olova na ku va xivumbeko xa kona xi tikomba swinene nkarhi hinkwawo, swikombiso leswi swi landzelaka swi komba ku va xirhangi xa ntlawa wa 9 xi yimeriwa hi switatisi swo hambanahmbana. Xirhangi xa ntlawa wa 10 i tin-, swi:

Ntlawa wa 9	Ntlawa wa 10
Yindlu	Tindlu
Yinso	Tiyinso
Yinhla	Tiyinhla

Yan'wana marito ma na peletwana ra nyi-, ekusunguleni. Peletwana leri ri yimela xirhangi, swik:

Ntlawa wa 9	Ntlawa wa 10
Nyiko	Tinyiko
Nyimpfu	Tinyimpfu
Nyimpi	Tinyimpi

Eka man'wana marito xirhangi xi yimeriwa hi xitatisi xa n kumbe m eka ntlawa wa 9, swik.:

Ntlawa 9	Ntlawa wa 10
Ntlhari	Tintlhari
Mhala	Timhala
Nhanga	Tinhanga
Nhompfu	Tinhompfu

Eka marito man'wana na xitatisi xo tano a xi kali xi kumeka eka ntlawa wa 9, swik:

Ntlwa wa 9	Ntlawa wa 10
Homu	Tihomu
Havi	Tihavi
Huku	Tihuku
Huvo	Tihuvo

Eka marito man'wana xitatisi xa n xa xirhangi xa yi (n)-, xi hlangana na xitatisi xo sungula xa nsinya ku vumba xitatisi xintshwa, swi:

N + s > ns : nsuna

N + hl > nhl : nhlahle

N + dl > ndl : ndlela

N + r > ndz : ndzima

N + k > nk : nkuzi

(ii) Leswi swi kumekaka eka mitlawa leyi:

Swiharhi

Ntlawa wa 9	Ntlawa wa 10
Nghala	Tnghala
Nyimpfu	Tinyimpfu
Yinca	Tiyinca
Yimbhu	Tiyimbhu

Swibye

Ntlawa wa 9	Ntlawa wa 10
Yinkho	Tiyinkho
Ndyelo	Tindyelo
Borota	Tiborota
Ndhichi	Tindhichi

Switirho

Ntlawa wa 9	Ntlawa wa 10
Piki	Tipiki
Boro	Tiboro
Hamula	Tihamula

Swiambalo

Ntlawa wa 9	Ntlawa wa 9
Rhoko	Tirhoko
Nguvu	Tinguvu
Hembhe	Tihembhe

Eka switirho na swiambalo marito yo huma eka Xinghezi na Xibunu ya tele.

2.4.1.7 **Mitlawwa ya 11 na 10**

Ntlawa wa 11 wu na xirhangi xa ri-, lexi xi fanaka na xa ntlawa wa 5 hi xivumbeko. Xirhangi xa ntlawa wa 11 xi kumeka eka marito yo fana na lama landzelaka:

Ripanga

Rirhandzu

Rivengo

Rifambo

Rivoni

Marito ya ntlawa lowu, ya vumba vunyingi lebyi hi ku tirhisa xirhangi xa ti (n)-, xa ntlawa wa 10, swik:

Ripanga > Timpanga

Rimhondzo > Timhondzo

Rihwevo > Tin'hwevo

Rivoni > Timboni

Leswi kumekaka eka mitlawwa leyi:

Mavitaswianakanyiwa

Rirhandzu

Rivengo

Rivilo

Rikaka

Rihangu

Tintswalo

Tingana

Michumu leyi fambaka hi ximbirhimbirhi

Rimhondzo > Timhondzo

Rikohe > tinkohe

Ripapa > Timpapa

Rivambu > Timbambu

Rivanti > Timbati

I swa nkoka ku xiya swihlawulekisi swa nhompfuhato na ntiyiso eka marito yo fana na timbuti, timbono na timbale.

2.4.1.8 Ntlawa wa 14

(i) **Xivumbeko xa xirhangi**

Xirhangi xa vu-, xi kumeka xi hetisekile eka marito yo fana na vutomi, vulombe, vurimba, vulaha, vusopfa. Eka man'wana xirhangi lexi xi yimeriwa hi xitatisi xa v, xik:

Voya.

Loko nsinya wa riviti wu sungula hi xitwari ku tala ku va na ndzakahato, xirhangi xa vu-, xi hundzuka by-, swik:

Byento <*bwento <*vu –e nto

Byako <*bwako <*vu - ako

Byongo <*bwongo <*vu – ongo

Byanyi <*Bwanyi <*vu – anyi

Marito lama ma nga na vunyingi ya tirhisa xirhangi xa ma-, xa ntlawa wa 6, ku byi vumba, swik:

Byanyi - Mabyanyi

Byalwa - Mabyalwa

(ii) Leswi swi kumekaka eka ntlawa lowu

Swihalaki

Byalwa

Vucema

Vukanyi

Vulombe

Swianakanyiwa

Vuhava

Vufendze

Vuharhi

Vuciva

Swilo leswi swi kumekaka hi mitlawa

Vuhlalu

Vujaja

Vusokoti

Vusiwana

Marito yo komba mheho

Vupeladyambu

Vuxa

Marito yo komba vundhawu

Byetlelo

Vugimamusi

Marito man'wana na man'wana

Vuhiri

Vugoda

Vukhumbi

2.4.1.9 Ntlawa wa 15

Xirhangi xa ntlawa lowu i ku-. i xirhangi xa hlayelo ra tshamelo, leri kombaka swihlawulekisi swa riviti na swa riendli. Xirhangi xi nyika tshamelo xihlawulekisi xa riviti kasi ku va tshamelo ri kota ku teka mikarhi yo hambana, na swihlawulekisi swin'wana swa riendli, swi endla leswaku ri fana na riendli, swik.:

Ku saseka a swi ku pfuni nchumu loko mahanyelo ya bihile.

Ku dya ngopfu a hi ku hlula ndlala.

Ku etlela swi ku wisisa miri na miehleketo.

2.4.1.10 Mitlawa ya 16, 17, na 18 (ha-, ku, mu)

Swirhangi leswi a swi tirhi ngopfu tanihi swirhangi swa mitlawa leyin'wan. Leswi i swirhangi swa vundhawu. Marito lawa ya kumekaka eka mitlawa leyi i yo fana na lawa:

Ha-

Handle

Haleno

Hase

Henhla

Ku-

Kusuhi

Kule

Kona

Mu-

Ndzhaku <* (mu-rhaku)

2.4.1.11 Ntlawa wa 21 (dyi-)

(i) Xivumbeko xa xirhangi

Xirhangi xa ntlawa lowu i dyi-. Vunyingi bya marito lama byi vumbiwa hi ku tirhisa xirhangi xa ma-, xa ntlawa wa 6, swik:

Dyimunhu -Mavanhu

Dyimovha -Madyimovha

Dyin'wana -Madyin'wana/Mavana

Dyimbyana -Madyimbyana

(ii) Leswi swi kumekaka eka ntlawa lowu

Ntlawa lowu i wa nkuriso. Xirhangi xa wona xi tirhisiwa na maviti yo hambana ku kurisa xanchumu kumbe ku godela, swik:

Dyimbuti

Dyinyoka

Dyikolo

2.5.2 **Ku komba mutirhi wo hlawuleka**

Loko muendli wa mhaka ya kona a ri ni vuswikoti byo hlawuleka eku endleni ka mhaka ya kona ku nembeletwa xirhangi xi-, xikan'we ni xiheteleri -i, eka rimitsu ra riendli ra kona, swik:

-dyondza > xi-dyondz-i > xidyondzi

Hileswaku u dyondza hi ndlela yo hlawuleka.

-tsutsuma > xi-tsutsum-i > xitsutsumi

Hileswaku u tsutsuma hi ndlela yo hlamarisa.

-famba > xi-famb-i > xifambi.

Hileswaku u famba hi ndlela yo hlawuleka.

2.5.3 **Ku komba xitirho**

Loko ku vumbiwa riviti leri ri tirhaka ku komba nchumu lowu wu tirhisiwaka ku endla nchumu wo karhi, ku nembeletwa xirhangi xi-, xikan'we ni xiheteleri -o, eka rimitsu ra riendli ra kona, swik:

-toloveta > xi-tolovet-o > xitoloveto.

(Nchumu lowu wu tirhisiwaka ku toloveta.)

-xeva > xi-xev-o > xixevo.

(Nchumu lowu wu tirhisiwaka ku xeve hi wona.)

-gandla > xi-gandl-o > xigandlo

(Nchumu lowu wu tirhisiwaka ku gandla hi wona.)

2.5.4 **Ku komba ntirho hi woxe**

Loko ku vumbiwa riviti leri ri kombisaka ntirho lowu wu endliwaka ku nembeletsiwa xirhangi mu-, ni xiheteleri -o, kambe eka nkarhi wun'wana ku nembeletsiwa ntsena xiheteleri -o, swik:

-hlakula > mu-hlakul-o > muhlakulo

(Ntirho wo hlakula hi woxe.)

-fuwa > mu-fuw-o > mfuwo

(ntirho hi woxe wo fuwa)

-dyondza > dyondz-o > dyondzo

(Ntirho hi woxe wo dyondza)

2.5.5 **Ku komba xiendliwa**

Mikarhi yin'wana maviti ya vumbiwa ya huma eka maendli ku lava ku kombisa munhu loyi ntirho wo karhi wu humelelaka eka yena. Eka maviti ya muxaka lowu ku nembeletsiwa xirhangi mu-, ni xilandzi xa xiendliwa -iwa, eka rimitsu ra riendli ra kona, swik:

-thola > mu-thol-iwa > muthoriwa

(Munhu loyi ntirho wo thola wu humelela eka yena.)

-rhandzana > -rhandz-iwa > murhandziwa

(Munhu loyi ku rhandza ku humelela eka yena.)

2.6 **Ku dlayiseta**

Hi swi vonile leswaku maviti ya tumbuluka ya huma eka maviti na maendli. Eka ririmi ra hina ra Xitsonga , maviti ya avanyisiwile hi mitlawa. Hi tlhele hi kuma mavitinkatsano lama ya vumbiweke hi swihlivi swa mbulavulo swo fana kasi swin'wana swi hambanile. Mavitonkatsakano ya nga tlhela ya kota ku tirha tanihi swigaririmi, hileswaku

tinhlamuselo ta wona ti hambanile, ni tinhlamuselo ta marito lama ya ma vumbaka. Ku fana na loko hi ku munhu loyi i nyokahansi, a hi vuli leswaku munhu loyi i nyoka leyi yi fambaka hi le hansi, kambe hi vula leswaku munhu wa kona a nga tshembekanga. Hi xitalo mavitavito ni mavito yo komba vuxaka ya kumeka eka mitlawa ya 1, 2, 1a na 2a, kambe laha eka ndzavisiso hi thumbile leswaku hi nga kota ku ya kuma ni le ka mitlawa leyin'wana.

NDZIMA YA 3

NXOPAXOPO WA MAVITO YO KHOVOLELA (DUVULELA)

3.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta langutisiwa mavito yo khovolela, swivangelo swa matumbulukelo ya mavito lawa ku tlhela ku langutiwa ni nkoka wa wona eka vavulavuri va ririmi ra Xitsonga.

Mavito yo duvulela na wona ya vumbiwile hi ku tirhisa swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana. Ku nga va maviti, maendli, masivi, mavitinkatsano, swivutiso, yan'wana ya va eka hlayelo ra ndzeriso, yan'wana eka hlayelo ra tshamelo, yan'wana eka vunyingi, kasi yan'wana ya komba nkarhi lowu wu hundzeke.

Hi mavito yo duvulela, Vatsonga va kota ku cinca munhu eka hanyelo ro biha kasi yan'wana mavito i yo ndhundhuzela. Vito ro duvulela ri ni matimba ku tlula vito leri munhu a thiywaka rona loko a velekiwa. Loko munhu a ha ku thiywa vito leri ri khovolela a nga ri tsakeli, leswi swi endla leswaku swi tsakisa lava va n'wi vitanaka hi rona.

Swidyondzeki swi hambanahambana swi hlamusela maviti yo khovolela hi tindlela to hambana. Allen (1990:800) u hlamusela maviti yo khovolela hi ndlela leyi: "*Nickname is a familiar or humorous name given to a person or a thing instead of, or as well as the real name.*"

Kasi Kathryn (1999:785) yena u hlamusela mavito yo khovolela hi ndlela leyi: "*Nickname is a familiar or humorous name for a person or a thing.*"

Swidyondzeki leswimbirhi swi hlamusela leswaku vito ro duvulela i vito ro hlekisa kumbe ro khovolela leri munhu kumbe nchumu wo karhi wu vitaniwaka hi rona, ku nga tirhisiwi vito ra yena ro velekiwa.

Mavito yo duvulela ya nga ha tirha ku fambisa mahungu exikarhi ka vanghana kumbe vaakelani, ku papalata ku swi vula hi nomu hikuva swi nga vanga timholovo, swik: Tivatawena, ku nga vito ra mbyana. Vito leri munhu u ri thyile mbyana hi xikongomelo xo byela makhelwana loyi a rhandzaka timhaka ta vanhu. Loko ri xile makhelwana u

yima hi darata a vulavula timhaka ta vanhu. Timhaka ta makhelwana a nga lavi ti n'wi hundza. U ti tiva ongeti i ta yena. Hambiloko va nga vulavuli na yena u ta ku, a a yingiserile. Kutani makhelwana a thya mbyana vito ro byela yena leswaku a tive ta yena timhaka a tshika ta va'wana.

Van'wana va swi kota ku tithya mavito yo divulela kumbe va thyiwa hi van'wana. Leswi swi seketeriwa hi Herbert (1992:348) loko a ku: *“Nicknames may be either self selected by an individual or imposed by others.”*

Yan'wana ya mavito yo khovolela ya kota ku ku tsutsundzuxa eka mahanyelo yo biha no va ya ku sirhelela eka leswo biha. Eka ndzima leyi ku ta langutisiwa ngopfu mavito yo khovolela ya vanhu, timbyana, tindhawu na swin'wana na swin'wana.

3.2 Swivangelo swa mavito yo khovolela

3.2.1 Mavito lawa ya thyiwaka hikokwalaho ka swirho leswi lamaleke (Vutsoniwa)

3.2.1.1 Mandleve

Mandleve i vito ro khovolela leri ri tumbulukeke ka rito ndleve. Munhu loyi a tiveka hi ku va a ri na tindleve letikulu, ivi a thyiwa vito leri ra Mandleve. Vavitani va vito leri va nga tala ku ri tirhisa loko loyi va n'wi thyeke rona a nga ri kona hikuva a ri amukeleki, swo endla ongeti vo hleka leswi a nga tsoniwa.

3.2.1.2 Magelevendze

Nhloko leyikulu ku hundza mpimo hi yi vula gelevendze. Nhloko leyi yi va yikulu ngopfu ku hundza swirho leswin'wana swa miri. Hikokwalaho ka nhloko leyikulu, munhu wo tano u nyikiwa vito ro khovolela ra Magelevendze. Vito leri loko u thiyiwile rona u nge swi amukeli loko va ku vitana hi rona hikuva ri na ndzhukano.

3.2.1.3 **Ximakwa**

Ximakwa i mbyana yo koma kumbe leyitsongo. Munhu loyi a thiywaka vito leri ro duvulela a kome ngopfu, komelo ra yena a ri yelana ni ra magomugomu, ivi a thyiwa vito leri ra Ximakwa. Ku koma ka yena a ku fananisiwa na mbyana ya ximakwa. Vito leri a ri thiywile nhloko ya xikolo xo karhi, a thye hi vana va xikolo ni vadyondzisi. Loko a nga ri ekusuhi a vitaniwa hi rona, kambe loko a ri kona a ri nga tirhisiwi hikuva a ri amukeleki.

3.2.1.4 **Xibihele**

Vito leri ra Xibihele ri tumbuluka eka riendli biha. Loko va ku munhu u bihile, xo sungula va languta xikandza, loko u ntimile va vula leswaku u bihile. Nkarhi munhu loyi u tlhela a va na maphokolo la xikandzeni, a tlhela a biha na mbilu. Hi ndlela leyi vanhu va n'wi thya vito leri hikokwalaho ka ntima lowu a nga na wona. Hi ku ya ka nkarhi loyi a nga duvuleriwa vito leri u hela a ri tsakela, loko a tsakile u tlhela a tivitana hi rona.

3.2.1.5 **Makhwiri**

Makhwiri ri huma eka riviti khwiri. Vito leri ra Makhwiri ri thyiwa munhu loyi a nga na khwiri lerikulu onge ri ngo koka ehansi kumbe ri fana na wansati loyi a biheke emirini. Khwiri leri ri nga va ri vangwiwa hi ku dya ngopfu. Un'wana loyi a thyiweke vito leri a ri munhu loyi a yiva tihomu ta vanhu, ivi va lumbhelela vinyi va tihomu, a kula khwiri. Kambe loko a ri kona vanhu va chava ku n'wi vitana hi rona vito leri hikuva ra hlekisa no yisa xiyimo xa munhu ehansi.

3.2.1.6 **Xitshwarhama**

Vito leri ra Xitshwarhama i rivotinkatsano leri ri vumbiweke hi nsinya wa rihlawuri, tshwa, na riviti rhama. Vito leri ri duvuleriwile munhu loyi a nga tshwa rhama, xivati xi nga ha suki. Ku vuriwa leswaku ku kala munhu loyi a tshwa rhama a lo hisiwa hi mati yo vila hi ntombhi leyi a yi tekela jaha, xivati xi nga suki, ivi a thyiwa vito ro khovolela ra Xitshwarhama, ku ri xitsundzuxo xa leswi a nga tshama a swi endla. Vito leri ri tshama ri ri xilondzo eka loyi a thyiweke rona ri tlhela ri n'wi nyumisa.

3.2.1.7 **Khwijikhwiji**

Khwijikhwiji i riencisi leri ri humaka eka riendli khwita. Loko munhu a khwita, loko a famba a nga va a lo vaviseka nenge. Kambe hi xitalo ku khwita munhu loyi a nga limala nenge, kumbe loyi milenge ya yena yi nga ringaneki. A ku ri na wanuna loyi a tirha epurasini ra Mulungu, ivi a kumeka a ri karhi a yiva tinyimpfu ta Mulungu. Vana va Mulungu va cela goji, va tshivela ndzilo va teka nenge wa yena va wu hoxa egojini leri ri nga tshiveriwa ndzilo, wu tshwa. Nkondzo wa yena wu tshwa ku sala swipimbi swa swikunwana. Leyi a ku ri ndlela yo n'wi panicha. Loko a famba o khwiji-khwiji, ivi a namba a divuleriwa vito va ku i khwijikhwiji. Na namuntlha wanuna loyi wa ha vitaniwa hi rona leri hambileswi ri nga amukelekiki.

3.2.1.8 **Xinengana**

Rito xinengana ri lo tsongahatiwa ku suka eka riviti nenge. Xinengana swi vula nenge lowutsongo. Nenge lowu hi xitalo wu a wu ondzile ngopfu ku tlula lowun'wana. Loko vanhu va wu vonisa sweswo nenge lowu va namba va thya vito ro divulela va ku i Xinengana. Loyi a nga thyiwa vito leri a nga ri tsakeli hileswi ri nga amukelekiki evanhwini.

3.2.2 **Mavito lama ma thyiwaka hikokwalaho ka mahanyelo yo karhi**

3.2.2.1 **Nsikiti**

Nsikiti i xitsotswana lexi xi hanyaka hi ku tswontswa ngati ya vanhu. Vito leri ri thyiwa munhu loyi a rhandzaka ngopfu timhaka ta vanhu, nakambe a tlhela a hleva. Munhu loyi wa mahanyelo lama u tikomba a lulamile, kambe u lwisa vanhu hi mavunwa ya yena. Chauke (1992:20) u hlamusela leswi hi vito ra nsikiti:

Nsikiti i vito leri nga thyiwa munhu hi xikongomelo xo n'wi tshikisa vutomi byo biha. Hi ku vona leswaku vutomi bya yena bya lunya bya tiveka, kumbe a nga ringeta ku va ni vumunhu tanihii van'wana vanhu.

3.2.2.2 **Madyayexe**

Vito ra Madyayexe i rivitinkatsano leri vulaka munhu wo dya swakudya a ri yexe a tsona van'wana. Rivitinkatsano leri ri vumbiwile hi nsinya wa riendli -dya, na risivintalo -yexe. Vito leri rokhovolela ri sukela laha a ku ri na wanuna loyi a oxa nyama lomu mabyalweni a dya kona, nsati ni vana va dlaya hi ndlala ekaya. Loko va rila hi ndlala ekaya yena a va a xurhile hikuva a xavile swakudya a dya kwalomo. Kutani vanhu va n'wi thya vito leri ra Madyayexe ku ri ndlela yo n'wi koya hikuva a dya a tsona ndyangu wa yena.

3.2.2.3 **Xigidavusiku**

Xigidavusiku i rivitinkatsano leri vula munhu wo famba vusiku. Munhu loyi ninhlikanhi a nga fambi kambe loko ri kala ri pela wa huma a famba. Loko a lava ku vhakachela vanghana kumbe maxaka lawa va tshamaka ekule, u yimela ri pela hi kona a nga sungula riendzo. Hi ndlela yoleyo u divuleriwa hi ku thyiwa vito leri ra Xigidavusiku.

3.2.2.4 **Madyelakhwirini**

Vito ra Madyelakhwirini i rivitinkatsano leri ri vulaka leswaku leswi a swi kumaka/muholo swi suka emavokweni swi ya ehon'wini. Munhu wa muxaka lowu loko a hola mali u xavela vanghana ni swigangu mabyalwa ni hinkwaswo leswi va swi lavaka kutani ekaya a nga rhumeli nchumu. U kala na yindlu yo etlela eka yona. Ivi va n'wi divulela vito ra Madyelakhwirini hi ku ehleketa leswaku u ta cinca hanyelo lero biha ro dya mali hinkwayo loko a hola.

3.2.2.5 **Hubu!**

Hubu i riencisi leri ri humaka eka riendli hubuta, leri ri vulaka ku pfuka nimixo swinene, ka ha ri na xinyami. Etikweni rin'wana va nge hi le Phalawubeni a ku ri wanuna un'wana loyi a nga divuleriwa vito ra Hubu! Wanuna loyi a hubuta nimixo swinene a ya rhiya timhala endzeni ka ntanga wa swiharhi wa ya "Kruger". Lexi a xi endla leswaku a

hubuta nimixoa ya rhiya hileswi maphorisa ya Kruger a va khoma loko va ku kuma le ntangeni. Yena a hubuta ra lo dzwii, va nga si sungula ku tirha. Nyama leyi ya swiharhi a vuya na yona a ta xavisela vanhu. Hi ndlela leyi vanhu va n'wi duvulerile vito va ku i Hubu!

3.2.2.6 Ncindzu

Hi Xtsonga hi na xivuriso lexi xi nge: "U nga tiendli ncindzu makukulela kule." Xivuriso lexi xi vula munhu loyi a sukaka a ya lunghisa timhaka ta le kule a tsandza hi ta yena. Vito ra ncindzu ri duvuleriwa munhu loyi a tshamaka ngopfu ni vanghana a tshika muti wa yena ni maxaka. Hi twa Chauke (1992:29) a hlamusela matumbulukelo ya vito leri hi ndlela leyi: "*Munhu loyi u fananisiwa ni murhi wa ncindzu lowu marhavi ya wona ya kukulaka ekule ni le ntshinyeni ra wona, ivi thyaka ri sala ri lo pyi, kwala tshinyeni*". Munhu wo fana na loyi u famba a tsakisa vanghana, a nga na mhaka na muti wa yena.

3.2.2.7 Rhukanani

Rito leri ra rhukanani i riviti leri nga tumbuluka eka riendli rhukana, leswi swi vulaka marito ya nhlamba, kumbe marito yo ka ya nga amukeleki evanhwini. Vito leri ri thyiwa munhu wo rhukana. Munhu wa muxaka lowu a nga rhukana tiawara timbirhi a nga engeti na nhlamba ya kona. Loko a sungula ku rhuketela a nga languti ni leswaku ku na vanhu va njhani laha a nga kona. U thyiwile vito ra Rhukanani ku ri ndlela yo n'wi khovolela leswaku a tshika hanyelo leri ro biha ro famba a rhuketela ni switarata.

3.2.2.8 Mafelasopo

Mafelasopo i rivitinkatsano leri ri vumbiweke hi riendli fela, na riviti sopo. Mafelasopo hi nga n'wi vitana mulamuleri eka tinyimpi. Loko vanhu va holova hi yena a nghenelelaka a yimisa ku holova loku ku nga kona. Mikarhi yin'wana u tlhela a kumeka a ri ni nandzu ke a ri mulamuri. A nga tlhela a khomiwa a ya tshama ejele nkarhi wo leha a dyiwile hi nandzu wo ka a nga wu endlanga. Ivi va n'wi duvulela vito va ku i Mafelasopo, nyama a nga dyangi. Leswi swi vulaka leswaku u fela ku lamula nyimpi leyi a nga yi tiveki leswaku yi sukela kwihi.

3.2.2.9 N'wanengeni

Riviti ra N'wanengeni ri huma eka riviti nenge. Munhu loko a kala a thyiwa vito leri swi vula leswaku u famba ngopfu. Munhu loyi a nga swi koti ku tshama endhawini yin'we nkarhi wo leha, u tshama a ri eku fambeni na leswaku u famba a lava yini a nga swi tivi. Vanhu va n'wi divulela vito leri hikokwalaho ko famba ngopfu na lexi a fambelaka xona a nga xi tivi.

3.2.3 Mavito yo yelana ni swa mavelekelo

Mavito ya muxaka lowu ya va kona hikokwalaho ka swiphiqo leswi swiveke kona loko munhu a ya eku velekeni kumbe loko a ha ri muyimani. Ku nga va ku humelerile swilo swo tala hi nkarhi wa yena wa vuyimani, ku nga mafu, ndhambi, ndlala, ndzalama ni siwn'wana na swin'wana.

3.2.3.1 Byelamani

Byelamani i rivitankatsano leri ri vumbiweke hi riendli byela, na nsinya wa rihlawuri mani. Vito leri ri divuleriwa munhu loyi anga loveriwa hi tata wa yena a ha ri ekhwirini ra mana wa yena. Manana loyi a loveriweke hi nuna u sala a twa xivundza, a nga ri na munhu wo vulavula na yena. A nga tivi leswaku maxangu lama a nga na wona u ta ma byela mani. Vanhu va n'wi hlekula va divulela n'wana loyi a velekiweke vito ra Byelamani. Hi ndlela leyi va va vula leswaku u ta ma byelamani maxangu lawa a nga hlanganaka na wona yo loveriwa hi nuna a ha ri muyimani.

3.2.3.2 Nyimpimuni

Nyimpimuni ri huma eka riviti nyimpi. Nyimpimuni i vito leri ri nga thyiwa n'wana loyi vatswari vayena a va tshamela ku lwa hambiloko nsati loyi a ri muyimani, a biwa hi nuna. Nuna na sati a va lwela leswi nuna loyi a ri na matikhomelo yo ka ya nga amukelakanga. N'wana na yena loko a kula u tshamela ro ba vanhu, mikahi yo tala a tshamela ku lwa na vafanakulobye. Kun'wana va n'wi vavisa na yena kun'wana a va

vavisa. Vanhu va kale va n'wi duvulela vito ra Nyimpimuni, va ehleketa leswaku nkarhi wun'wana a nga swi tshika ku tshamela ro lwa na van'wana.

3.2.3.3 **Telakufa**

Telekufa swi vula ku velekiwa endzhaku ka swona u hundza emisaveni. N'wana wo karhi u thyiwa vito leri ri ro duvulela, ri sukela laha mana wa yena a nga fela hi vana hi ku landzelelana ka vona kutani a tela hi miehleketo ya leswaku n'wana un'wana na un'wana loyi a nga ta n'wi kuma u tela ku n'wi naveta kutani endzhaku ka swona u hundza emisaveni.

3.2.3.4 **Matanimpfula**

Matanimpfula i riviti leri ri vumbiweke hi riendli ta, na riviti mpfula. Matanimpfula i munhu loyi a nga ta nimpfula. Vito leri ri nga ha thyiwa n'wana loyi a velekiweke hi narhi wa mpfula leyikulu. Laha mana wa yena a lava ku ta tshunxeka exibedhlele, a ku fambeki hi mpfula leyi a yi ri eku neni.

3.2.3.6 **Hanyani**

Vito leri ra Hanyani i riendli leri nga eka hlayelo ra ndzeriso. Vito leri ri vula leswaku i n'wana loyi a nga velekiwa hi nkarhi lowu mana wa yena a vabya swinene, se a va nga ehleketa leswaku n'wana loyi a nga ha hanya. Ku tshembiwa leswaku ku velekiwa ka n'wana loyi swi endle leswaku mana wa yena a hola emavabyini. Ku nga va ku nga vabyi mana wa n'wana, ku nga va tata wa n'wana kumbe kokwana. Ku divuleriwa n'wana loyi vito leri swi endle leswaku lava a va ri emavabyini va hola.

3.2.3.6 **Mhikana**

Mhikana i riviti leri humaka eka riviti mhika, leswi swi vulaka wansati loyi a nga kumeki swihlangi. N'wansati u kumeka a divuleriwa vito leri loko a tshamile nkarhi wo leha a nga veleki. Vavukati va n'wi khovolela va n'wi thya vito ra Mhikana. Kambe hi ku ya ka nkarhi hi vona wansati loyi a vuriwa mhika, se u kuma swihlangi. Hambileswi se a kumeke swihlangi vito leriya a nga divuleriwa rona ra Mhikana a ri fi.

3.2.3.7 **Xisandzhaku**

Rito leri i rivitinkatsano leri vumbiweke hi riendli, sala na riengeteri ra vundhawu, ku nga ndzhaku. Vito ri vula nchumu lowu wu salaka wu humelela loko ku fambe wun'wana. Vito leri ri divuleriwa munhu loyi a nga sala a hanya endzhaku ka loko mana wa yena a lovile loko a heta ku n'wi kuma. N'wana loyi u sala a vitaniwa hi vito leri hambiloko a ri na rona leri a nga nyikiwa rona loko a a velekiwa. Ri sala ri ri xitsundzuxo eka leswi nga humelela.

3.2.2.8 **Matlale**

Matlale i riviti leri humaka eka riviti tlala. Ku tlala i ku tondzova swi nga vupfi. Swi vula leswaku a swa ha pfuni nchumu ku vilela hikuva a va lavile n'wana wa mufana ivi ku velekiwa nhwanyana, kutani va n'wi divulela vito ra Matlale, va vula leswaku swi tlarile. Vito leri hambileswi swi hlekisaka na yena loyi a nga divuleriwa rona u kala a ri amukela.

3.2.2.9 **Masirheni**

Masirheni i rito leri yisiweke eka vundhawu, rona ri tumbuluka ka riviti sirha. Sirha hilaha munhu wo karhi a lahlwaka kona loko a lovile. Vito leri ri nga thyiwa n'wana loyi a nga velekiwa hi siku ku nga hundza un'wana wa kwala mutini emisaveni. Vito leri ra vukhovoleri leswaku ku ta tshama ku ri xitsundzuxo xa siku leri va nga lahla murhandziwa wa vona.

3.2.3.10 **Marhumbini**

Marhumbini i rito leri yisiweke eka vundhawu. Rito leri ri tumbulaka ela riviti rhumbi. Rhumbi i ndhawu leyi ku rhurheke vanhu va ya tshama eka ndhawu yin'wana. Munhu u divuleriwa vito leri hiloko a velekiwile hi nkarhi lowu vanhu va ndhawu yaleyo a va rhurhisiwa yaleyo va yisiwa eka eka siwtandi leswintshwa. Vito leri ri ta tshama ri ri xitsundzuxo xa laha va sukaka kona. Vanhu lava a va rhurhisiwa hi mfumo va yisiwa eka ndhawu yin'wana laha a ku ri ni madyelo ya swifuwo.

3.2.4 Mavito lama ya yelanaka ni mitolovelo yo karhi

Hi xitalo vanhu va duvuleriwa mavito yo hlekisa hi ku va va landza mitolovelo leyi va yi endlaka.

3.2.4.1 Xijarhana

Rito Xijarana i riviti leri ri nga tsongahatiwa, ri hima eka riviti jarha. Rito leri ri huma eka rito ra Xinghezi "jar". Ntirhowa jarha i ku chela mati kumbe swakudya swin'wana na swin'wana. A ku ri na wansati un'wana eka Mushiyani, Mushiyani i tiko leri ri welaka ehansi ka mfumo wa Hosi Dzumeri. Wansati loyi a hluphekile ngopfu. Loko ri xile a rhwala jarha a rhendzeleka ni xitandi lexiya, a kombela mugayo wo swekela vana vuswa. Vanhu va n'wi duvulele vito va ku i Xijarhana. Hambileswi se a holaka mudende, vito leriya a ri fi, wa ha vitaniwa hi rona loko a nga ri kona ekusuhi.

3.2.4.2 A ndzi holangi

Vito leri ra A ndzi holangi, ri tlhelo ra nandzulo. Swi vula leswaku munhu loyi a nga hakeriwanga muholo wa yena endzhaku ka loko a tirhile. A ku ri ni wanuna un'wana ePhalabeni, loyi a tirha emayini ya PMC, ePhalaborwa. A a hola loko n'hwetwi yi hela. A ri na vatulu vo hlaya swinene. Loko n'hwetwi yi hela a vuya ekaya, vatukulu va yena a va kombela ku xaveriwa swiwitsi na tinamuneti. Loko va kombela mali, nkarhi hinkwawo a va hlamula leswaku, vatukulu, a ndzi holangi. Hambiloko a kombela hi munhu un'wana ni un'wana mali, a vula lewaku a ndzi holangi. Vanhu va tiko va n'wi duvulele vito va ku i A ndzi holangi. Hambileswi sweswi a nga hundza emisaveni, ekaya ka yena ka ha vitaniwa leswaku hi le ka A ndzi holangi. Na vana va yena va vitaniwa vana va A ndzi holangi.

3.2.4.3 Nyamayankosi

Nyama ya nkosi i nyama leyi yi swekiwa enkosini hi xikongomelo xo phamela vakhandli va nhlonge. Rito leri i rivitinkatsano leri vumbiweke hi riviti nyama, na riviti nkosi. Vito leri ri nyikiwe nhwana loyi a pfumelaka loko a gangisiwa hi munhu un'wana na un'wana, a nga ali munhu. Yi fananisiwa na nyama ya nkosi leyi yi dyiwaka hi un'wana na un'wana la teke enkosini. Loko ku fika vayeni kwala tikweni leri va n'wi rhumela eka yena hi ku

tiva leswaku a nga ali munhu. Vito leri a ri amukeli, kambe va n'wi vitana hi rona loko a nga ri kona.

3.2.4.4 **N'wathyakeni**

N'wathyakeni ri tumbuluka eka riendli thyaka, leri vulaka nchumu wo ka wu nga basanga. Munhu u vuriwa thyaka hiloko a nga hlambi. A ku ri wanuna loyi a nga ri na nsati, a kumeka a tshama a thyakile nkarhi hinkwawo. Xa yena a ku ri ku pfukela kwalomu byi nga kona. Mati na ku i ya muhlovo muni a nga ma tivi. Laha a hundzaka kona vanhu a va pfala tinhompfu hikokwalaho ka risema. Hi ntolovelo lowu wa yena wo chava mati, vanhu va n'wi thyile vito ra N'wathyakeni.

3.2.4.5 **Mabukuti**

Mabukuti ri tumbuluka ka rito ba, leri ku nga riendli. Mabukuti swi vula munhu loyi a tshamelaka ku bukutela vanhu hambiloko va nga ri na nandzu. Macebele (2000:6) u ri vito ra Mabukuti ri nga thyiwa n'wana wo karhata. U swi veka hi ndlela leyi:

Vito leri ri thiywile n'wana un'wana hikokwalaho ro tshamela ku ba van van'wana loko va ri eku huhweni. Ndzi nga vula leswaku munhu loyi loko a ha kula ku sukela evutsongwanini bya yena, a swi nga olovi leswaku a hambana na vana lavan'wana un'we wa vona a nga rilanga hikokwalaho ka ku biwa hi yena. Ku fikela laha vana lavo tala a va chava ku huhwa laha a nga kona. Loko a a vutisiwa mhaka ya ku va un'wana a biwile hi yena, u tala ku tibihelela a ku: "A ndzi huhwa na xona." Ku ya hi yena u vula leswaku vana lavan'wana vo nyenyela.

N'wana loyi a divuleriwaka vito leri loko a vona vatswari va vana lava a va bukutelaka wa titsongahata leswaku va nga n'wi voni nandzu.

3.2.4.6 **Khisimusi**

Khisimusi i siku ra 25 N'wendzamhala eka lembe rin'wana na rin'wana. Siku leri i ro tlangela ku tswariwa ka Yesu, n'wana wa Xikwembu. Vito leri ri divuleriwe wanuna loyi

a tirha eJoni, lembe hinkwaro a nga vuyi ekaya, a vuya ntsena hi Khisimusi. A fika a xava swakudya na mabyalwa, a rhamba vanhu va ta nwa. Loko Khisimusi ri hundza a tlhelela exilungwini. Wolowo a ku ri ntirho wa lembe na lembe. Ivi vaakatiko va n'wi duvulela vito ra Khisimusi.

3.2.4.7 Magumeni

Rito magumeni i riviti leri tumbulukaka eka rito gume. Gune i mpahla yo hlakala naswona a yi tsakisi loko munhu a yi ambarile. Van'wana va kumeka va ambala mpahla yo hlakala hikokwalaho ka vusiwana. Ku na mufana loyi a lovele hi vatswari va yena, ivi a sala a kurisa hi kokwana wa yena wa xinuna. A a ambala mphahla yo hlakala, kambe u tiyiserile a nghena xikolo a karhi a pfuniwa hi tibasari hikuva a tlharihile ngopfu. Namuntlha se i dokodela kambe vito leri a nga duvuleriwa rona ra Magume a ri fi na sweswi va ri hi ya ka eka Dokodela Magume, se swo endla ongeti i xivongo xa yena.

3.2.4.8 Mabuweni

Mabuweni i rito leri yisiweke evundhawini, ri tumbuluka eka riviti buwa. Hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo buwa i misava leyi yi nga khomana ndhawu yin'we. Buwa hi ri fanisa swakudya leswi swi nga pfuneki nchumu. Ku na nhwanyana loyi a nyuhele swinene, a a nyuherisa ku dya ngopfu. A dya xin'wana na xin'wana, a nga hlawuli hambiswa nandizha kumbe swa biha, o dya ntsena loko a hoxa enon'wini. Hi madyelo lawa va n'wi thyle vito ro khovolela va ku i Mabuweni, va vula leswaku dyelo ra yena ro ka a nga hlawuli nchumu swi vula ku ku na mabuwa a nga dya.

3.2.5 Mavito lama ma thiwaka vanhu entirhweni

Entirhweni ku fana ni le kaya hikuva munhu u heta nkarhi wo tala kona. Ku fanele ku hlekiwa, ku tsakiwa, vanhu va papalata mavabyi lawa ya masikulawa ya "stress". Loko munhu a thyiwa vito ro karhi entirhweni ri tala ku va ri yelana ni vumunhu bya yena kumbe hanyelo ra yena entirhweni.

3.2.5.1 Boso

Boso i riviti leri ri tumbulukeke eka rito ra Xibunu ku nga Baas. Mabunu khale a ya rhandza ku vitaniwa "vasi" hi Vantima ku komba leswaku hi yena Mulungu wa wena. Hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo rito Boso, ri vula murhangeri entirhweni wo karhi. Munhu u duvuleriwa vito ra Boso hi mahanyelo ya yena yo fana ni ya Mabunu ya khale, lava a va rhandza ku chaviwa. Vanhu vo tano va lava ku twiwa loko va ri emitirhweni, swi tikomba leswaku hi vona varhangeri. Vito leri ra Boso ra mila, kutani a hamba a vitaniwa hi rona masiku hinkwawo.

3.2.5.2 Xithicarana

Rito thicara ri vula munhu loyi a dyondzisaka vana kumbe lavakulu eka yena. Xithicarana i ntsongahato wa rito thicara Macbele (2000:) u ri: "*Xithicarana is the diminutive of thicara (teacher) and may serve a being both coburful and sarcastic*".

Vito ra xithicarana ri nga duvuleriwa munhu loyi a nga ntsongo hi xivumbeko kumbe loyi a endlaka ntirho wo saseka etikweni, se va n'wi vitana xithicarana. Nkarhi wun'wana ku a ku ri thicara loyi a ha riki eka xitulu xa le hansi. Vito leri munhu hambiloko se a tlakusiwile a ri nhloko ya xikolo u tama a ha vitaniwa hi rona.

3.2.5.3 Mulunguntima

Mulunguntima i rivitinkatsano leri vumbiweke hi riviti Mulungu, na nsinya wa rifuwi ntima. Rito leri ri vula munhu loyi a hanyakaongeti hi yena Mulungu, a vulavula na Xilungu. Laha ku vuriwa munhu loyi a ri murhangeri entirhweni, a hamba a xanisa vatirhi lava a va ri ehansi ka yena, a va byela leswaku hi yena a tholaka, a tlhela a caca. A a va byela leswaku hi yena Mulungu wa vona. Va n'wi thya vito ra Mulunguntima hikokwalaho ka hanyelo ra yena ro tiendla Mulungu a ri munhu wa ntima.

3.2.5.4 Makumaswivupfile

Makumaswivupfile i rivitinkatsano leri ri vulaka munhu loyi a fikaka swilo hinkwaswo swi lunghile a ta hi ku tshovela. Vito leri ri duvuleriwile nhloko ya xikolo loyi a kuma xandla xa nhloko ya xikolo a lunghisile xikolo, hinkwaswo swi famba kahle. Vanhu a va

ehleketa leswaku ku ta thoriwa yena lowa xandla xa nhloko ya xikolo, ivi a ngathoriwi, ku thoriwa lowo ta hi ku famba. Lowa nhloko ya xikolo u duvuleriwa vito leri hileswi a nga fika a tikeriwa hi ntirho, hambileswi swilo a swi famba kahle.

3.2.6 Mavito yo khovolela lawa ya thiwaka timbyana

Vatsonga/Machangana i vanhu lava va xiximaka, hikokwalaho timhaka leti vavisaka leti leti endliwaka hi munhu wo karhi, a va tivuli hi ku kongoma, kambe va tirhisa maviti ya timbyana ku ku byela timhaka kumbe swiendlo swa wena. Maendlelo lawa a sivela ku yimisa ku holova, na ku hlamula hi tihanyi.

3.2.6.1 Vulani

Rito vulani i riendli leri ri nga ka hlayelo ra ndzeriso. Leri i vito leri ri duvuleriweke mbyana. Ku ve na jaha ro karhi leri nga teka nsati. Jaha leri a va ri vulavula ku biha hi vasati va makwavo wa rona va vula leswaku a nge teki nsati. Jaha leri a ri kurile kutani vamakoti a va karhele ku ri hlantswela ni ku ri phamela swakudya. Loko va n'wi endlela, a va n'wi endlela va r karhi a n'wi vulavulela, va vula leswaku a nge teki nsati naswona a nge kumi na vana hikuva u karhata vana va vona. Ku fikela nkarhi lowu jaha ri nga teka nsati, ri tlhela ri kuma ni n'w3ana wa jaha. Laha leri ri vuye ri tyha mbyana leyi a yi ri kona kwala kaya vito ra Vulani, leyi a yi ri ndlela yo phofula leswi a swi vuriwa hi vavasati va vamakwavo leswaku a a nge teki kutani a va byela leswaku a va vulavule va ya emahlweni.

3.2.6.2 Vatadlaya

Vito leri ri le nkarhi lowu taka. Leri a ku ri vito leri a ri duvuleiwile mbyana hi mukhalabye wa muti. N'wana wa yena a tshamela ku onha swilo swa vanhu. A famba a yiva, loko ri xile a ku tisiwa milandzu yo tala ekaya ka yena. A n'wi komba ndlela, a n'wi tshinya, kumbe loyi wa jaha a nga yingisi. Mukhalabye a twa ku vava embilwini hikuva a swi vona leswaku vanhu va ta dlaya n'wana wa yena. Loko a thyile mbyana leyi vito leri ro khovolela a ku ri ndlela ya ku lemukisa n'wana wa yena leswaku a hambana na mahanyelo lawa yo hamboloka.

3.2.6.3 **Utavatwa**

A ku ri na nkulukumba un'wana loyi a humelerile swinene evuton'wini. Vanhu a va tshamela ku sola loko a ri karhi a humelela. Nkulukumba loyi a tirha swinene, loko ri xile a nga tshami, a vula leswaku xuka a ri na mali. Loko a aka yindlu leyikulu vanhu a vula leswaku u khendlile. Hi swiendlo leswi u kale a thya mbyana ya yena vito ra Utatwa, hikuva a swi vonile leswaku vanhu va vulavula naswona a nge ve sivele. Vito ra mbyana leyi a ri vula leswaku u ta twa vanhu va vula swo hi ku humelela ka wena.

3.2.6.4 **Tikoleri**

Rito leri ri vumbiwile hi riviti tiko, na risivikomba ra ndhawu yo sungula. Vito leri ro khovolela ri thiywile mbyana hi nuna loyi a ha ku fika eka tiko rero, kutani a hlangana na swo tala swi nga hlarisa. Loko a nga vuyi hi nkarhi ekaya ka yena, a ta hlangana ni dyimfenheendleni yo ya ekaya ka yena. Loko a xava mugayo a wu hatla wu hela ku ko a rila eka vamakhelwana, vona va n'wi byelaleswaku ku na mfenhe leyi yi nusaka mugayo emitini ya vanhu. Loko a ha hlarise sweswo, hi nkarhi wo hungasa, vayivi va hawula mpahla edirateni ya yena. Leswi a swi endla leswaku a tisola ku va a ta aka eka tiko leri hikuva a ri nga lulamanga. Hi twa a hlekula vanhu lava hi ku thya mbyana, vito ro komba ku hlamala mahanyelo ya tiko leri.

3.2.6.5 **Cini!**

Rito leri i riencisi leri humaka eka riendli cinama, leswi vulaka ku komba matino, munhu a endla ongeti wa hleka. Munhu wo karhi u thiyile mbyana vito ra cini, ku ri ndlela yo hlarisa hi vaakelani va yena. Loko va n'wi vona , a va endla ongeti va n'wi tsakela va n'wi cinamisela meno kambe loko a nga ri kona a va vulavula swo biha hi yena. U kale a thya mbyana vito leri hi ku va a khumbeka hi swiendlo swa vanhu lava. A vula leswaku va ri cini, loko va n'wi vona kasi va n'wi venga.

3.2.6.6 **I ganga ra vona**

Rito ra ganga i riviti leri ri vulaka ndhuma yo karhi laha ku tshamaka vanhu, kasi vona i risivinene. Vito leri ri thiywile mbyana hi manana loyi a ri na ku tikeriwa hikokwalaho ka n'wana wa yena loyi a lava ku tekiwa eka muganga wo karhi laha a ku tshama valoyi

ntsena. Kutani a byela n'wana wa yena a ku: *“N'wananga le ka muganga lowu ya u nga teki, tshika vona va tekana hi ganga ra vona, wen u nge tshami, hikuva a wu loyi.”*

3.2.6.7 Sala u va nyika

Vito leri ri le ka hlayelo ra ndzeriso. Vito leri ra mbyana ri thyile hi wanuna loyi a siya murhandziwa wa yena. Rito leri ro monya a ri ri ra ku komba leswaku a nga swi rhandzi ku siya murhandziwa wa yena, kambe a swi n'wi boha, a swi tiva leswaku nsati loyi a nge sali a tshama a nga rhandzani na van'wana. Nuna loyi u tirhile eAfrika-Dzonga a sukela eMaputo. Le Maputo a siyile nsati ni vana kambe loko a fika laha Afrika-Dzonga u kumile nsati loyi a nga n'wi rhandza. Va tshamile nkarhi wo leha a nga lavi no tlhelela ekaya ka vona. Ku fikile mahungu ya leswaku wa laveka eMaputo. A sungula ku va ni mavondzo, a ehleketa kambirhi-kanharhu hikuva a swi tiva leswaku loko a n'wi sukela van'wana vavanuna va ta n'wi rhandza, va n'wi endla nsati. Kutani a phofulela leswi n'wi vavisaka embilwini hi ku thya vito leri ri kongomaneke na leswaku u ta sala a ganga. Leswi a vurisa xiswona a wonge wo pfumela kasi a hi swona a ku ri ku rila ka wanuna.

3.2.6.8 A va hlahluveli

Vito leri i ra mbyana leyi thyiweke hi wansati. Wansati a tekiwile hi xidakwa. Lavambirhi a va tekanile hi mucato wa xilungu. Mucato lowu a wu ri wa xiyimo xa le henhla, khombo ra kona hileswi nuna a ba a tlhela loko a nwile a tsakamisela na maxuka nivusiku. Wansati a tiputa vusiwana hi swiyimo leswi a hlanganile na swona hi ndlela yo thya mbyana vito leri a ku A va hlahluveli, hikuva loko a va hlahluvela ingi a swi kumile leswaku nuna loyi a lavaka ku n'wi teka a nga kahle.

3.2.6.9 Va n'wi kumile

Vito leri i ra mbyana leyi thyiweke hi muakelani wa wansati loyi a endla vugangu. Loko nuna wa yena a ri entirhweni, a ngenisa vavanuna, a vula leswaku u engetela mali leyi nuna a n'wi nyikaka yona, a tlhela a vula leswaku a nge n'wi kumi hikuva xikosi a xi voni. Nsati a kucetela hi vanghana va yena. Hi rin'wana siku nuna loyi u nyikiwile siku ro wisa exikarhi ka vhiki, a vuya a kuma nsati na nuna un'wana va etlele ekamareni ya yena. Nyimpi yi ve yikulu, yi kala yi lamuriwa hi maphorisa. Kutani muakelani wa yena a

thya mbyana vito ra Va n'wi kumile. Vito leri a ri kongomisiwe eka nsati luya a sala a endla vugangu. Leyi a yi ri ndlela yo n'wi khovolela leswaku u kumekile eka swiendlo swa yena swo biha.

3.2.6.10 **Vuxaka bya matino**

Vuxaka bya Matino i vito leri ri vulavulaka hi rirhandzu ro ka ri nga ri ra ntiyiso. Rirhandzu ra kona i ku hleka va humesa matino kasi embilwini a ku na vuxaka. A ku ri na wansati a siya vana va yena ni maxaka loko a ya entirhweni. Loko a ri na vona a va hleka va tlhela va tsaka, kasi loko a fambile a va sala va xanisa vana va yena va tlhela va n'wi hleva. Loko ri xile vana a va pota vubihhi lebyi va salaka va endlwa byona. Endzhaku ka nkarhi a ya swi kuma leswaku a va na vuxaka hikuva a va n'wi hleva va tlhela va xanisa vana va yena kasi yena a va endlela swo tala hi mali ya yena. Kutani u thyile mbyana vito leri a phofula swa le mbiwlini ya yena leswi swi kongomaneke na vuxaka byo ka byi nga humi embilwini hikuva a va n'wi xisetela hi ku hleka.

3.2.6.11 **Muhlovo wa vona**

Vito leri ri vumbiwile hi riviti, xitwananisi na risivinene. Vito leri ri thyiwile mbyana hikokwalaho ko khovolela vamakwavo vambirhi va xisati lava a va nga tekiwangi. Xa vona a ku ri hlomisa vavanuna va vanhu va va tisa ekaya ka vona. Swiendlo leswi swi kala swi nyangatsa vanhu, va thya mbyana vito leri ra Muhlovo wa vona. Marito lama a ya byeriwa vanhu leswaku va nga phikizani na vona hikuva i muhlovo wa vona wo hlomisa vavanuna va vanhu.

3.2.6.12 **Hungutani**

Rito leri i nsinya wa riendli leri ri nga eka hlayelo ra ndzeriso. Ku na wanuna loyi a veleke tintombhi ta ntlhanu. Tintombhi leti a ti famba ti lava vavanuna ti nga tshami ekaya. Wanuna a divulela mbyana ya yena vito ra Hungutani, ku tsundzuxa vana lavaya, va yena leswaku va hunguta eka swiendlo leswiya swa vona swo biha.

3.2.6.13 **Va dya mina**

Vito leri i ro godela. Laha hi kuma wansati loyi a karhele ku tirhela ndyangu. Leswi a swi karhata hileswi nuna a helele hi ntirho. Wansati loyi a xava swakudya ni ku endla timfanelo hinkwato ta muti. Kutani a thya mbyana vito ra Va dya mina ku ri ndlela yo phofula swa le mbilwini. A byela nuna leswaku u dya yena hikuva a nga tirhi. Wansati loyi u tlhele a kombisa leswaku loko a ku nga ri yena, a ku nga ta dyiwa laha mutini.

3.2.6.14 **Khale a va dya mani?**

Vito leri ri thiywile mbyana, laha swi sukela ka wansati loyi a tirha swa muti hinkwaswo, nuna a nga tirhi. Wanuna loyi a swi lemukile leswaku vito leriya ra Khale a va dya mani? a ku vuriwa yena. Loko yena a thya ra yena ra Khale a va dya mani?, a ku ri ndlela yo hlamula nsati. Wanuna loyi a vula leswaku loko a ha tirha a swi kota ku hlayisa muti.

3.1.6.15 **Masaswivona**

Masaswivona swi vula ku famba ka munhu wo karhi, ivi loyi a n'wi siyeke a sala a hlupheka. Laha vito leri ri thiywile mbyana hi jaha leri a ri lovele hi vatswari va rona. Loko vatswari va yena va ha hanya a nga hlupheki hi nchumu. Endzhaku ka ku lova ka vona, u sarile a hlayisiwa hi malume wa yena loyi a n'wi xanisa. U tlhele a hlangana na swiyimo swo tika leswi swi nga endla leswaku a kala a thya mbyana vito ra Masaswivona ku ri ndlela yo kombisa leswaku ku lova ka vatswari va yena swi n'wi siya enhlomulweni lowukulu.

3.2.6.16 **Swi na yena**

Vito leri ri sukela laha makoti wa laha mutini a endla vugangu exihundleni, kutani muhariva wa yena, makwavo wa nuna o n'wi kuma kutani a byela makwavo wa yena. Boti wa yena u khomile nsati a himetela ku ko a kombela ku rivaleriwa, a tshemba leswaku a ngehe engeti. Endzhaku a thya mbyana vito leri vulaka leswaku timhaka ti na muhariva wa yena, hi yona mhaka a ku Swi na yena.

3.2.6.17 **Ndzi wisiseni**

A ku ri na mukhegula loyi a ri na vana vanharhu va vanhwanyana lava a va nga tekiwangi. Vanhwanyana lava a va kuma vana va nyika mukhegula loyi, vona va ya naro. Mukhegula loyi ku nga mana wa vona a karhele ku hlayisa switukulwana. Loko a ku u hetile ku kurisa lexi, u ta kuma ku ta lexintshwa. Kutani mukhegula a thya mbyana vito ro khovolela, leri komba ku karhala hikuva a lava ku wisisiwa.

3.2.6.18 **Va n'wi kotile**

Muthyi wa vito leri a thyele ku byela wanhwana loyi a famba a teka vavanuna va vanhu. A hahlula mindyangu, kutani sweswi u biwile a tlhela a cheriwa esidiematihlweni. Mahlo ya yena a ma ha voni. Ntirho wo tekela vanhu vavanuna va vona wu yimile. Hikwalaho va thya mbyana vito leri vulaka yena leswaku va n'wi kotile hi ku n'wi chela esidiematihlweni.

3.2.6.19 **A va n'wi lavi**

Wansati u thyle n'wana vito ra ku A n'wi lavi hikuva yena a nga rhandziwi. Nuna wa yena a tekile tshengwe, a va ri vavasati vanharhu, eka nuna un'we. Nsati loyi yena a ku ri wa vumbirhi kutani ku rhandziwa lonkulu ni lontsongo. Nuna a cincacınca ku famba na vona hi movha. Mikarhi hinkwayo a teka lonkulu kumbe lontsongo loko a famba. Leswi swi endle leswaku nsati wa vumbirhi a phofula swa le mbilwini hikuva na yena a swi rhandza leswaku a pfa a famba na yena. Hi twa a phofula hi ku thya mbyana vito leswi kombaka leswaku nuna wa yena a nga n'wi lavi.

3.2.6.20 **Mahlambahi ndzhumba**

Vito leri ri huma eka rivitinkatsano leri ri vumbiweke hi riendli, hlamba na riviti ndzhumba. Leswi swi vulaka leswaku munhu loyi a nga hlambi loko ku nga na ntlangu kun'wana. Nkarhi wun'wana a hlamba loko a lava ku teka riendzo ro karhi. Muakelani wa yena a thya mbyana vito leri, ku ri ndlela yo n'wi gega. A swi vula leswaku a hlamba hiloko ku ri na mucato, mikosi, na muchongolo. Kasi loko a nga yi helo, a nga tihluphi hi ku hlamba.

3.2.6.21 **Va vuyile**

Leri i vito ra mbyana leri ri thyiweke hi wanuna a famberiwile hi nsati. Vaakelani a n'wi hleva ni ku n'wi hlekula va vula leswaku nsati wa yena a nge he vuyi. Marito lawa a ya n'wi vavisa swinene hikuva a ha n'wi rhandza nsati wa yena. N'hweti leyi a nga vuya hi yona a tsakile swinene, kutani a hlamula marito ya vaakelani hi ku thya mbyana vito ra ku Va vuyile.

3.2.6.22 **U famba njhani?**

Leri i vito ra mbyana leri a ri thyiwile hi mukhalabye wa ndyangu a ri kongomisa eka n'wingi wa yena. N'wingi loyi a vabyeriwa hi n'wana ivi a ya etin'angeni. Loko a ha ri etin'angeni nuna a posa mali, kutani mukhalabye a ya yi teka a yi yisela n'wingi, a kuma leswaku a ri na masiku mambirhi a sukile en'angeni. Kutani mukhalabye a tthelela ekaya ni tingana letikulu hikuva nga swi tivi leswaku u ta n'wi lavela kwihi n'wingi wa yena. Endzhaku ka ku vuya ka mukhalabye, o humelela a tlhela a nga vuli nchumu ta mafambelo ya yena. Mukhalabye a swi vavisa hikuva a ri ni xivutiso, kutani a phofula swa le mbilwini hi ku thya mbyana vito leri kongomaneke ni mavulavulele ya makoti.

3.2.6.23 **Vukatimuni**

Vukatimuni i rivitinkatsano leri vumbiweke hi riviti na nsinya wa rihlawuri. Rito leri i xivutiso, laha ku vutisiwaka munhu wo karhi leswaku i vukati bya njhani byi ngo n'wi xanisa. Vito leri ri thyiwile mbyana hi mukhalabye loyi a ri na n'wana loyi a tekiwile. Vukati bya kona a byi nga hlawuli hikuva nuna wa yena a nga tirhi. A a tihanyela hi ku rhiya swiharhi, a hungasa ni hi ku tinwela mabyalwa. Loko a byi twile a a himetela nsati. Hi ku twa ku vava, mukhalabye tata wa ntombhi a thya mbyana vito ra Vukatimuni, a vula leswaku n'wananga i vukati bya njhani byi ngo ku xanisa u tshikaka ku vuya ekaya ka wena.

3.2.6.24 **Famba u ta vuya**

Leri i vito ra mbyana leri thyiweke hi wansati loyi a sukeriwile hi nuna. Wanuna loyi u khorwile eJoni a nga ha vuyi ekaya. Nuna loyi u beburisile wansati loyi tsevu wa vana, kutani a sukela muti a ya kholwa eJoni. Wansati loyi a nga ri ku vileleni hi ku kholwa ka

nuna wa yena, hikuva wa swi tiva leswaku u ta vuya hambu a fambile hikuva ekaya hi le kaya. Mbyana leyi a yi thyile vito ku byela nuna leswaku hambu o famba malembe mangani, a nge suki ekaya ka yena.

3.2.6.25 **Mhombomuni**

Loko ku kala ku vuriwa rito ra i Khombomuni, swi vula leswaku munhu loyi a humelele hi mabadi yo tala. Vito leri ra mbyana ri thyiwile tanihi xivutiso. Muti wa rona a ri eku xanisekeni, a humelela ni hi makhombo, nuna a n'wi sukela ya tshama ni van'wana vavasati. Ntirho wu n'wi onhekela, a lovela hi mana wa yena. Kutani a phofula swa le mbilwini hi ku thya mbyana vito ro tivutisa, a hlamala makhombo yo ta hi ku landzelelana.

3.2.6.26 **Swa mindyangu**

Rito mindyangu i riviti leri yisiweke eka vunyingi. Vito leri ri thyiwile mbyana hi mukhegula wa kwala mutini. Eka muti lowu a tshama eka wona a va tshamela ku holova, va banana. Loko vanhu va le handle va nghenelela a va byeriwa leswaku leti mi nge mi ti koti hikuva i ta mindyangu. Va sindzisile va lava xivangelo xo tshama va ri karhi va lwa, ivi mukhegula a kala a thya mbyana vito ro va byela leswaku timhaka leti a ti va lavi to lava vini va tona ntsena.

3.2.6.27 **A swi na mhaka**

Vito leri ra A swi na mhaka, ri kombisa leswaku a tilan'wile hikokwalaho ko karhatiwa hi vanhu. Wanuna wo karhi u thyile mbyana vito leri hikokwalaho ro tshamela ro karhatiwa hi vanhu lava a van'wi yivela swifuwo swa yena. Loko a mangala nandzu emaphoriseni a va nga va khomi vayivi lava. N'wini wa swifuwo a kala a vula leswaku A swi na mhaka, dyanani swifuwo swa mina, Xikwembu xa swi vona. Marito lawa a ya ri yo komba ku karhateka emoyeni.

3.2.6.28 **Hi karhele**

Eka muti wun'wana a va feriswa hi vana hi ku landzelelana. Vana lava a va ri kaye. Kutani va lova ku sala vanharhu. A va rila nkarhi na nkarhi, kambe loko ku ta lova wa

vunkombo, manana wa ndyangu a thya mbyana vito ra Hi karhele ku kombisa ku karhala ku rila. A kombisa leswaku xiyimo xo feriswa xi n'wi karharisile.

2.2.6.29 **Yingisani**

Vito ra Yingisani ri thiywile mbyana. Muthyi wa mbyana i mukhegula loyi a tshama ni vatukulu va yena lava a va nga n'wi yingisi. Hambani a va tshinya, kumbe ku va laya, vana a va ya emahlweni ni ku endla swo biha. Mukhegula a riha milandzu leyi vana a va yi endla eka vanhu. Kutani a thya mbyana leyi loko va yi vitana xi nga ta va xitsundzuxo xa siku rin'wana na rin'wana.

3.2.6.30 **Ndzi tsandzekile**

Leri i vito ra mbyana leri thiyweke hi wanuna loyi a nga teka nsati wa dlakuta. Nuna loyi a rhandza nsati wa yena kambe nsati a nga tirhandzi hikuva u na futa, u nwa byalwa, a nga tshami ekaya, a rhukana vanhu ni maxaka ya nuna a nga lavi ni ku va vona. Wanuna u phofula ta maxangu ya yena hi ku thya mbyana vito leri kongomaneke na yena a nga tsandzeka ku teka.

3.2.6.31 **Va vone yini?**

Vito leri ri thiywile mbyana hi munhu loyi voneke mahanyelo ya nhwana wa muakelani loyi a lweriwa hi majaha. Majaha lawa a ya ta hi ku cincana eka nhwana loyi, kasi siku rin'wana va ta kotlana. Kutani va n'wi lwela va nga tivi leswaku swigangu swa nhwana loyi swi nga tata bazi. Kutani munhu loyi a thya mbyana vito leri a ri kongomisa eka majaha lawa leswaku va vone yini a hi munhu. Nkarhi ni nkarhi loko vona majaha lawa a vitana mbyana leyi ku endlela leswaku majaha lawa ya ta lemuka leswi a swi vulaka.

3.2.6.32 **Va n'wi venga**

Vito leri ri vula leswaku a ku na loyi a nga tsakeriwiki. Vito leri ri thiywile mbyana hi munhu loyi a nga twanani ni makwavo hikuva nsati wa makwavo u vurile leswaku buti wa nuna wa n'wi gangisa kasi a ku nga ri ntiyiso. Nuna u tshembe leswi swi vuriweke hi nsati kutani rivengo ri va kona exikarhi ka vona. Rivengo ri endlile leswaku va nga ha twanani eka xin'wana na xin'wana. Makwavo a swi n'wi vavisa swinene hikuva a va

beburiwile hi manana un'we. Kutani a phofula swa le mbilwini hi ku thya mbyana vito leri kongomaneke ni ku vengiwa va tlhela va nga twanani hikokwalaho ka wansati wa mavunwa.

3.2.6.33 **Va tshama hi mina**

Loko vanhu va tshama hi wena swi vula leswaku va tshama va ri eku ku hleveni nkarhi hinkwawo. Vito leri ri thiwile mbyana hi wansati loyi a ri evukatini. Loko ri xile n'wingi wa yena ni vana va yena vaxisati a va n'wi vulavula ku biha. Laha va nga kona u ta kuma va vulavula hi yena. Va tshamela ku n'wi hleva, kun'wana na kun'wana wa va kuma, kasi kun'wana va miyela ku vulavula hi yena loko a fikile. Kutani a phofula ta mbilu ya yena hi ku thya mbyana vito leri a ri kongomiseke eka vona hikuva a nga lavi va vulavula hi yena. Kutani a va byela hi ku thya mbyana vito leri.

3.2.6.34 **Tiva ta wena**

Vito leri ri thiwile mbyana hi munhu wo karhi. A yi thyile hi xikongomelo xo byela vaakelani va yena a va rhandza timhaka ta vanhu. Loko ri xile vaakelani a va yima hi tidarata va vulavula timhaka ta vanhu. A va ti tiva ongeti i ta vona. Hambu va nga hlamuli vona u ta kuma va yingiserile. Muakelani a thya mbyana vito ra Tiva ta wena, a endlela leswaku va tiva ta vona timhaka, va tshika ta van'wana.

3.2.6.35 **Va nwa kwihhi?**

Vito leri a ri thiwile mbyana hi manana wa muti. Vito leri i xivutiso lexi xi vutisiwaka n'wini wa muti hi nsati wa yena, wanuna loyi a nga tirhi, xa yena a lava ku tiva leswaku va nwa kwihhi. A ri mahlalele wo tshamela swikalu swa muqombhoti. Kutani nsati a xava mbyana a yi thya vito leri, a vula yena hi maendlelo lawa yo vutisa laha va nwaka kona byalwa.

3.2.6.36 **U lava yini?**

Vito leri i xivutiso lexi xi vutisiwaka munhu wo karhi, loyi a tshamelaka ku kombela. Loko a kala a fika eka ndyangu wolowo, a ku ri ni lexi a xi lava. A tiveka hi ku kombela eka ndyangu wolowo. Loko va n'wi vona a va ku : “ Hambu namuntlha u lava yini”. Ku fikile

laha va karhalaka, ivi va thya mbyana vito leri, va vutisa yena hi ndlela yo ka yi nga kongomi leswaku u lava yini hikuva yena i wa ku lava swo karhi loko a ri xile.

3.2.6.37 **Ketlani**

Vito leri ri le ka hlayelo ra ndzeriso, leri ri lerisaka vanhu vo karhi leswaku a va endli ku rhandza. Vito leri ri tumbulukile laha mukhegula a ri na vana va mune va xisati. Vana lava a va ri na vavanuna, kambe a va nga va lovolanga. Mbilu ya mukhegula a yi vaviseka loko vakon'wana va nga n'wi lovolelanga hikuva vana va yena a va akile mindyangu na vona. Mukhegula a kombela ku lovoleriwa kambe vakon'wana vo tshembisa ntsena va nga endli. Kutani mukhegula a phofula ku vava ka le mbilwini hi ku thya mbyana vito ra Ketlani, a kongomisa eka vakon'wana va yena leswaku vo ketla mahala eka vana va yena hikuva a va lovolanga.

3.2.6.38 **U ta byela mani?**

Leri i vito leri thyiweke mbyana hi munhu loyi a xanisekaka kumbe ku endliwa swo biha a nga ri na loyi a nga ta byela yena. Nsati loyi a xanisiwa evukatini, a byeriwa vuloyi, a rhukaniwa, nuna a n'wi ba, hambu mhaka ya kona yi nga nyawuli. Leswi a swi vavisa nsati loyi a ri hava ko ya kona, tatana na manana a va lovile a ha ri ntsongo. Nakona a tswariwile a ri yexe. Tinyimpi hinkwato leti a hlangana na tona a nga ri na loyi a ta n'wi byela, kutani a thya mbyana a yi nyika vito ro tiputa vusiwana, leri vulaka yena leswaku maxangu ya yena u ta ya byela mani hikuva a nga na vuyo.

3.2.7.39 **Nandzumuni**

Nandzumuni i rivitikantsano leri vumbiweke hi riviti, nandzu, na nsinya wa rihlawuri, muni! Vito leri ri thyiwile hi munhu loyi a vengiwa hi nsati wa buti wa yena. Lexi a xi n'wi hlamarisa hileswi a va nga si tshama va holova. Loko va vhaka kumbe va ndzawuta, a va nga pfumeli kumbe ku hlamula, a ta hlamula ntsena loko buti wa yena a ri kona. Xilo xintsongo a va dyohile, a vengiwa swi kala swi voniwa na hi swihlangi, leswi swi endle leswaku ku thyiwa mbyana vito leri ri n'wi vutisaka leswaku u dyohe yini ku ko a vengiwa hi ndlela leyi. Loko wu ri nandzu a wu fanele wu hela kambe a wu heli.

3.2.6.40 **Va ta karhala**

Vito leri ri thiywile mbyana hi wanuna loyi a tiyisa nsati wa yena loyi a hlekuriwaka hi vahariva va yena. Hambileswi a tirha, a va nga n'wi voni, vona a va vona lolo. Nuna wa yena a n'wi rhandza ngopfu naswona a nga voni xihoxo hi yena. Leswi a nga rhandzi ku vulavula, kumbe ku holova ni vamakwavo wa yena, u xavile mbyana a yi thya vito leri ri tiyisaka nsati leswaku a nga vileli hikuva yena wa n'wi rhandza, kasi vamakwavo va ta karhala ku n'wi hleva ni ku n'wi hlekula, yena a miyerile a nga va hlamuli.

3.2.6.41 **Nhlangananato**

Nhlangananto i vito leri divuleriweke mbyana hi wansati loyi a xaniseka evukatni. A a tirha hi matimba nunaa nga n'wi rhandzi. Leswi a swi endla hileswi nuna loyi a ri na nsati wun'wana. Nsati loyi un'wana a nga tirhi nchumu. Wansati lowo sungula a dya rikoko ra xilondza naswona a nga ri na ko ya kona. N'wingi wa yena a n'wi nyenya, nkatikulobye a n'wi rhukana nkarhi hinkwawo. Kutani a thya mbyana vito ro kombisa ku hlangana ni swiyimo swo tika evukatini. Endlelo leri a ri ri ro phofula leswi n'wi vaviseka embilwini.

3.2.6.42 **Hi ku kotile**

Leri na rona ri thiywile mbyana hi wansati loyi na yena a xaniseka evukatini. A xanisa hi nuna na n'wingi wa yena, va tlanga hi yena. Nuna a hamba a ta ni swigangu nsati a ri kona. Loko a vulavula n'wingi a vula leswaku n'wana wa yena i n'hwembe wa nava, nuna yena o khoma a ba. Loko a longa nhundzu a muka a ta vuya a nga landziwanga. Leswi hinkwaswo a swi n'wi humelela swi endle leswaku a ehleketa ku ri a nga tiendli. Kutani a phofula swa le mbilwini hi ku thya mbyana vito leri ri nga ta paluxa vuloyi bya n'wingi ni nuna wa yena.

3.2.6.43 **Swi ta hela**

Vito leri ri thiywile mbyana hi wanuna loyi a tiyisa nsati wa yena ku feriswa ka vana va vona. Kutani a n'wi khongotela hi ku thya mbyana vito. Hi ndlela leyi a byela nsati leswaku a miyela ku rila swi ta hela.

3.2.6.44 **Matanato**

Matanato i munhu loyi a taka ni swo karhi a swi tisela van'wana, ku nga ha timhaka to karhi. Vito leri ra Matanato ri thiywile mbyana hikokwalaho ka munhu loyi a rhwalaka timhaka a famba a byela vanhu. Loko a kala a fika u va a va rhwalele timhaka. Vanhu a va n'wi tiva leswaku a nga vhaki a nga ri na timhaka. Eka muti lowu a rhandza ku va tisela timhaka va kale va xava mbyana va yi thya vito leri ri vulaka yena hikokwalaho ka mitirho ya yena yo ta na timhaka.

3.2.6.45 **Swi ta sala swi tovana**

Vito leri ri thiywile mbyana hi wansati loyi a nga le kusuhi ni ku thala vukati hikokwalaho ka wanuna loyi a nga dyiwa exilungwini. Nuna a nga vuyi kasi u siya mana wa yena na nsati loyi wa yena a lavaka ku thala vukati. Manana loyi wa yena a a dyuharile swinene, kutani wansati loyi a ehleketa ku suka a n'wi siya. Nsati loyi a swi vona leswaku mukhegula u ta sala a hlupheka swinene kambe a vula leswaku a nge swi koti ku tshamela mbhongolo yo fa hikuva nuna a dyiwile exilungwini. Kutani a xava mbyana a yi thya vito ra leswaku loko yena a fambile swi ta sala swi tovana, hi ndlela yin'wana a nga na mhaka leswaku ku ta sala ku humelela yini hi mukhegula na vana loko a fambile.

3.2.6.46 **Swa dlaya**

Leri i vito leri duvuleriweke mbyana hi mufana loyi a phofula swa le mbilwini. Mufana loyi a tshama ni vamalume wa yena vambirhi, un'we a tirha. Loyi a tirha a ri na nsati kasi loyi a nga tirhi a nga si teka. Loko a ya entirhweni, loyi a nga tirhi a sala a huhwa swa masangu na nsati wa makwavo. Mikarhi ni mikarhi a swi endleka kambe n'wini wa nsati a nga va kumi, leswi a swi karhata mufana loyi a tala ku vona vubihi lebyi. Endzhaku ka nkarhi a ya xava mbyana a yi thya vito ro phofula no tlhela ri tshinya eka leswi a va swi endla, vito leri nge, Swa dlaya. Vito leri ri nga hlamusela leswaku loko vo va kuma va nga va dlaya, kumbe loko un'we wa vona a vabya a va pfluxeni hikuva swi ta hetisa lowun'wana, niloko un'we o fa, a va nga lahlani hikuva a va rhandzanile ni nsati un'we va ri vamakwavo.

3.2.6.4.7 **A va vulavuli**

Mukhalabye a thyle mbyana vito leri, hi ndlela yo tshinya vamakoti wa yena leswaku va nga vuli swa vuloyi lebyi humeleshaka endyangwini wa yena. Vamakoti a va byeriwa ku sweka swakudya madyambu man'wana na man'wana, loko va pfuka nimixo va kuma swakudya swi dyiwile, leswaku swi dyiwa hi vamani a swi nga tiveki. Mukhalabye a va tshinya leswaku a va fanelanga ku humesa timhaka ta laha kaya hikuva ndyangu wun'wana na wun'wana wu na swihundla swa vona. A ku rimiwa timogeni to hlaya, loko ti sungula ku huma nhova, a tihlakuriwa nivusiku. Mavele a ma pfuniwa swinene, loko ku ri na dyandza, mavele ya ndyangu lowu a ya nga tshwi hi dyambu, a ya tshama ya tsakile ya tlhela ya va ni rihlaza onge ya cheletwa. Hinkwaswo leswi a swi endliwa i vuloyi bya mukhalabye loyi. Kutani mukhalabye a thya mbyana vito leri ri nga ta tshama ri tsundzuxa vamakoti leswaku va nga vuli hi ta vuloyi bya yena hikuva yena a vula leswaku a nga dlayi munhu, ntsena u tilumisela swa ndyangu wa yena. Vito leri ra A vavulavuli a ri tshama ri ri xitsundzuxo eka vingi lava.

3.2.6.48 **Swa olova**

Loko swilo swi olova hiloko swi kota ku endleka ku nga rina swirhalanganyi. Vito leri ri thiyiwile mbyana hi wanuna loyi a ri ni nsati, loyi a nga n'wi karahti. Loko a hlanganile na vavanunakulobye a va bula hi ta mindyangu ya vona. Vavanuna a va vula leswaku ku teka swa tika hikuva a va etleli hi ku vulavuleriwa hi vavasati va vona. Yena a hambana na vona hikuva a tshama hi ku rhula endyangwini wa yena, rirhandzu a ro khapakhapa emutini wa yena. Wanuna loyi a vula leswaku swa olova loko u tekile hikuva u kumile mupfuni wa yena.

3.2.6.49 **Swa tika**

Swilo swi kumeka swi tika loko munhu wo karhi a hlangana ni swirhangalanganyi swo ka swi nga heli. Vito leri ri thiyiwile hi wansati loyi a tikeriwa hikokwalaho ka mahanyelo ya nuna wa yena, nuna loyi a teka nsati wa yena tanihi xitlakati. A nga ri na nkarhi wo tiphina na nsati wa yena, hambileswi a rina movha, a nga n'wi humesi va famba va bela hi moya. A famba ni swigangu, a swi kota ku heta masiku a nga ri kona laha kaya, a tlhela a nga tivoni nanandzu. Wansati a vaviseka emoyeni, a sweka swakudya a veka,

nuna a nga vuyi, a tidyela yexe. Wanuna a vuya hi ku cinca swiambalo ntsena. Wansati u phofurile swa le mbilwini hi ku thya mbyana a ku, Swa tika.

3.2.6.50 **A swi nyawuli**

Loko swilo swi kala swi kala swi nga nyawuli hiloko swi nga fambi kahle, loko u endla lexi a xi lunghi. Vito leri ri thyiwile mbyana hi jaha leri a ri ri nga humelela evuton'wini bya rona. Vatswari va jaha a va hambanile. Jaha ri sarile ni tata wa rona. Kutani ri dyondza xikolo ku vava hikuva a ri nga hlayisekangi. Nsati wa tatana loyi, loyi a nga sala n'wi teka, a leva swinene. Exikolweni a nga pas, loko a ringeta ku ya tshama na mana wa yena na yena a swo fana. Tatana loyi a tshama na mana wa yena a n'wi karhata, a dya rikoko ra xilondza a xeve hi nhlomulo, kutani a tlhelela eka tata wa yena. U fikile a xava mbyana, a yi thya viro ra A swi nyawuli, ku ri ndlela yo tiputa vusiwana. Swa yena a swi nga fambi, xikolo a tshikile, laha a kumeka a ri kona a ku nga ri na ku rhula.

3.2.7 **Mavito ya swa tipolitiki**

Mavito ya swa tipolitiki hilawa ya yelanaka ni swa tipolitiki ta tiko rero. Vatswari votala va duvulela vana va vona ku fana ni varhangeri lava va minhlangano ya tipolitiki to hambana. Yan'wana mavito lawa ya thyeriwa ku va xitsundzuxo eka leswi swi nga tshama swi humelela. Yan'wana ya wona hi lama landzelaka:

3.2.7.1 **Ndzivalelano**

Rito Ndzivalelano ri huma eka rito rivalela, leri vulaka ku khomela loko mi dyohelanile. Vanhu vo tala va duvuleriwile vito leri hikokwalaho ka ntshamo lowu a wu ri kona wa ntiyiso ni ndzivalelano hi malembe ya va 1995 ku fikela 2000. Eka ntshamo lowu a ku vulavuriwa hi timhaka to vava ti tlhela ti chavisa. Laha vanhu lava va endleke swo biha eka vanhu van'wana hi nkarhi wa xihlawuhlawu a va fanele va ta tengisiwa ivi ku rivalelaniwa leswi kombaka vun'we. A hlohleteriwa vanhu ku tirha swin'we, ku nga langutiwi muhlovo.

3.2.7.2 **Ntshunxeko**

Ntshunxeko i rivitimpfelelo leri humaka eka riendli, ntshunxeka. Loko hi vulavula hi ntshunxeko swi vula leswaku munhu wo karhi u humile evuhlongeni lebyi a ri ka byona. Vanhu lava va divuleriweke vito leri hi xitalo hi lava va velekiweke hi lembe ra 1994. Hi lembe leri ra 1994 hilaha ku veke ninhlawulo wa mani na mani ro sungula etikweni ra Afrika-Dzonga. Lava va divuleriweke vito leri, ku tatshama ku ri xitsundzuxo xa leswaku tiko ra Afrika-Dzonga ri kume ntshunxeko rini.

3.2.7.3 **Xitereko**

Xitereko ri huma eka rito tereka, leri kombaka ku vilela ka vanhu loko swo karhi swi nga ri ku fambeni kahle. Vanhu va tshika ku ya emitirhweni kasi van'wana va tshika ku ya exikolweni loko swilo swi nga fambi kahle ku ri yona ndlela yo lava ku twiwa eka swihoxo swa vona. Vanhu lava va divuleriweke vito leri hileswi va velekiweke hi lembe ra 1976. Hi ti 16 Khotavuxika 1976, machudeni ya swikolo swa le Soweto ya terekile va lwela timfanelo ta vona. A sindzisiwa hi ririmi ra Xibunu. Vito leri ra Xitereko ri huma eka rito ra Xinghezi "strike." Vito leri ri ta tshama ri ri xitsundzuxo eka leswi machudeni va nga tshma va swi lwela.

3.2.8 **Mavito yo sirhelela eka swo karhi**

Eka ndhavuko wa Xitsonga ku tshembhiwa leswaku loko ku loviwile ku fanele ku va ni xivangelo. A hi tshembi leswaku munhu wa fa a nga loyiwanga. N'wana a divuleriwa vito leri nga ta kota ku n'wi sirhelela a nga dlayiwi. Mavito ya muxaka lowu yo tala ya wona hi lamo hlekisa. Wona hilawa ya landzelaka.

3.2.8.1 **I Nyamayavo**

Nyamayavo swi vula nyama ya vona. Vito leri ri divuleriwa n'wana loyi mana wa yena a loveriweke hi vana vo tala, ivi loyi a nga vuya a kumeka a thyiwa vito ra Nyamayavo. Junod (1938:54) u vula Leswi mayelana na vito leri:

When a mother has lost many children, if another is born, a name which is often chosen to protect the child against withches, such as Nyamayavo, which means "Their flesh", is given.

Ku tshembiwa leswaku vito leri ri ta sirhelela n'wana eka valoyi. Va ta ehleketa leswaku se va voniwile leswaku hi vona va dlayaka vana va muti wolowo, ivi va nyuma va nga n'wi dlayi n'wana loyi.

3.2.8.2 Mafanato

Mafanato i rivitinkatsano leri vumbiweke hi riendli na risivi. Rito leri ri vula munhu loyi a faka na xihundla xo karhi a nga byelangi munhu. Laha ku vuriwa xihundla lexi munhu a ya ka na xona esirheni. Vito leri ri tala ku divuleriwa n'wana loyi a nga lo hungukiwa, a nga ri wa laha mutini. Mhani wa n'wana wa ala ku vula leswaku n'wana loyi u n'wi bebule na mani, ivi tatana wa muti a thya n'wana loyi vito ra Mafanato hikuva nsati loyi a nga lavi ku huma na ntiyiso.

3.2.8.3 Telakusuka

Vito leri ra Telakusuka ri vula munhu loyi a velekiwaka ivi ku nga si hela nkarhi wo leha a fa. Vatswari lava va feriba hi vana vo tala hi vona va talaka ku thya n'wana vito ro fana na leri. Endzhaku ko feriba hi vana vo tala, loko ku velekiwa un'wana u thyiwa leswaku a nga dlawi ku fana na lava va nga fetela. Nkondo (1973:72) u hlamusela nkoka wa vito leri hi ndlela leyi: *"This is given to a baby born to parents who have lost a number of children before it. Like the others, it too, has come for death."*

Vtswari lava va tshemba leswaku vana lava va nga lova a va loyiwa, kutani va ehleketa leswakuna loyi a ha ku tswariwaka u ta lova.

3.2.8.4 Rifumuni

Rito leri i rivitikantsano leri vumbiweke hi riviti, rifu na nsinya wa rihlawuri muni. Vito leri ri divuleriwa munhu loyi a nga velekiwa nkarhi lowu a ku humelela mafu yo tala kwala ndyangwini. Loko va thya n'wana vito leri va ni ku tshemba leswaku mafu lawa ya humelelaka hi ku landzelelana ya ta yima. Hi twa Nkondo a ku (op:cit. 71) a ku: *"Such a*

name is given to a child born after a sudden death in the family, particularly if the circumstances of the death are not fully understood."

Vamuti va tshemba leswaku loko ku thyiwa n'wana vito ra Rifumuni, mafu ya muxaka lowu ya nge he humelela.

3.2.9 Mavito lawa ya divuleriwaka tindhawu to karhi

Tindhawu to tala ti thyiwile mavito hi ku va ku landzeleriwa Leswi humelelaka eka ndhawu yaleyo. Mavito yan'wana ya tindhawu ya va ya thyiwile hi ku landzelela mavito ya tihosi na tindhuna. Hi twa Stewart (1975:4) a hlamusela mavito ya tindhawu hi ndlela leyi: *"The place names of a country or district as a subject of study or personal names derived from the place where a particular ancestor lives."*

Mavito ya tindhawu lawa hi nga ta ma langutisisa hi lama ma landzelaka:

3.2.9.1 Humulani

Rito humulani i riendli leri vulaka ku wisa endzhaku ka ntirho wo karhi. Vito leri ri thyiwile ndhawu leyi kumekakaka eLulekani ku nga Phalaborwa. Ndhawu leyi ku tshama vahlampfa lava sukaka eMozambique. Vanhu lava a va chava tinyimpi etikweni ra vona, ivi va balekela eAfrika-Dzonga. Loko vanhu lava va le Mozambique va fika, a va fika va tshama eka ndhawu yaliya. Van'wana a vo fika va wisa, ivi loko va wisile va famba va ya emahlweni nirendzo, va lava madyelo ya rihlaza. Kasi van'wana a va nga ha fambi a va aka tindlu, va lava ni mirho, va titirhela. Hikokwalaho ndhawu leyi yi nyikiwile vito ra Humulani hikuva munhu un'wana na un'wana wo huma eMozambique loko a fika ePhalaborwa, a kombiwa ndhawu liya a wisa kona.

3.2.9.2 Tana na pulani

Vito leri ri lerisa vanhu lava va lavaka ku tshama eka ndhawu yaleyo leswaku loko va nga sisungula ku aka, a va ti na pulani ku sungula. A va lava ku vona leswaku u lava ku vona yindlu ya njhani hikuva va lava ku akiwa tindlu letikulu. Tana na pulani I ndhawu yintshwa leyi kumekaka etikweni ra ka Njhakanjhaka. Hi ntiyiso hi le switandini leswintshwa swa le ka nnjhakanjhaka. Ndhawu a va lavi swiyindlwana swo ka swo ka

swi nga tivikani, ku laveka tindlu letikulu. Va duvulerile ndhawu leyi vito ra Tana na pulani hikuva a va nga lavi ku poyiriwa, a va lava ku akiwa tindlu letikulu ntsena.

3.2.9.3 Tana hi wexe

Tana hi wexe swi vula munhu loyi a yaka eka ndhawu yo karhi a nga vitaniwangi hi munhu. Ndhawu leyi yi kumeka ekusuhi na le Thulamahashe. Vito leri ri sukela laha a ku ri na vavanuna lava a va tirha eka Ndzawulo ya Mitirho eka khale ka mfumo ea Gazankulu. Vavanuna lava a va vambile matende lawa a va tshama eka wona loko va ri eku akeni ka damu. Eka ndhawu leyi a ku kumeka vavanuna ntsena. Hi twa Nxumalo (op.cit:5) a ku”:

Vavanuna lava a va tshama kwale Matendeni a va ri hava vavasati. Vavanuna lava a va titswekela va tihlantswela hambu ku ri ku tikukulela. Vavanuna lava va tala ku aneka nyama na timpahla ta vona endhawini yin’we. Hi ku hela ka vhiki loko va horile a va xava byalwa va nwa va tlhela va cina hi xikongomelo xo tikandza mafidzula. Vavanuna lava a va endla Leswi va nga ehelekti leswaku swiendlo leswi swi le ku kokeni ka vavasati. Vavasati lava va ehleketa leswaku va ta dyela loko va endla vuxaka na vona.

Swiendlo leswi swi koke vavasati vo tala lava ava huma eswitandini swa kwala kusuhi.

Van’wana va vonaa va tekiwile, vavanuna va vona a va ri eJoni. Kasi ni vavanuna van’wana a va tshama kwale matendeni a va tlhelelanga ekaya, va teke vavasati va tswala ni vana. Vito leri ra Tana hi wexe na namuntlha ra ha tiveka eka ndhawu liya.

Ndhawu liya yi vuye yi kula vaaka ni tindlu ta manyunyu.

3.2.9.4 Mbuti a yi vuyi

Mbuti ixifuwo lexi xi fuwiwaka ekaya. Loko vinyi va xifuwo lexi lexi va navela nyama, va swi kota ku dlaya va kuma xixevo. Ndhawu leyi yi kumeka etikweni ra Jerome kusuhi ni

le ka hala tlhelo ra le ka Malamulele. Eka ndhawu leyi ya Mbuti a yi vuyi, a ku vuriwa leswaku vavanuna lava va vhakaka eka ndhawu leyi a va ha tlheleli emakaya ka vona va namba va hlomela vavasati lava va nga riki na vavanuna. Vavanuna lava va fananisiwa ni timbuti, leti nga yimeriwa ku dlayiwa nkarhi wun'wana na wun'wana. A ku vuriwa leswaku vo hluviwa, a va nge he tlheleli ekaya ka vona. A ku tshembiwa leswaku vavasati lava tshamaka kwale va tirhisa mirhi ku phasa vavanuna lava.

3.2.9.5 **Mbambamencisi**

Rito mbamba i riendli leri vulaka ku lava xilo xo karhi exinyamini. Kasi mencisi i nchumu lowu tirhisiwaka ku layitha leswaku ku suka xinyami. Vito leri ri thiyiwile ndhawu yin'wana kumbe muganga wun'wana wa le Saselamani. Ndhawu leyi a va nga ri na gezi, a va fanele va tirhisa makhandlhele ku layitha na ku tirhisa tihunyi ku sweka. Swilo leswi hinkwaswo a swi fanele ku layithiwa hi mencisi. Swi vula leswaku loko u nga ri na mencisi wo layitha a wu ri enghozini.

3.2.9.6 **Wisa galaza**

Wisa i riendli kasi galaza i riviti leri vulaka poto lerikulu leri tirhisiwaka ku swekela vanhu vo tala. Vito leri ri divuleriwile muganga wun'wana eka Magorho. Hala khale ka Hlanganani. Ku vuriwa leswaku ndhawu leyi a yi tshama hi vabvana lava a va huma miti ni vavanuna va vona, va vula leswaku va ya wisa ku sweka magalaza. Le a va tshama kona a va sweka hi mapoto lamakulu va swekela vanhu vo tala. Loko se va rhurhile a vo tshama ni nuna na vana ntsena. Se a va sweka hi swipotwana. Vabvana a va hlohletelana ku rhurha va ya le mugangeni wa Wisa galaza leswaku va ta ya sweka hi mapoto lamantsongo.

3.2.9.7 **Vuyani**

Vuyani i riendli leri ri nga ka hlayelo ra ndzeriso. Ri huma eka rito vuya leri ri vulaka ku tlhelela endzhaku, u nga ha yi laha a wu ya kona. Swi nga ha tlhela swi vula leswaku a wu vhakele eka ndhawu yo karhi kutani loko u vuya, va ku vuyisa leswaku u fambe njhani. Vito leri ri divuleriwile ndhawu yin'wana hala ka Hlomela. A ku vuriwa leswaku

vanhu a va fanele ku vuya emarhumbini ya ka vona kutani ndhawu leyi loko vanhu va tlhelela eka yona a va fika va ku Vuyani, se mi vuyile emarhumbini ya ka n'wina.

3.2.9.8 **Byoxahuku**

Byoxahuku ri sukela eka rito byi oxa huku. Ndhawu leyi ya Byoxahuku yi kumeka eMaligwe hala matlhelo ya ka Maluleke. Ku vuriwa leswaku vito leri ra Byoxahuku a ku ri vito ra ntshava. Vafana va le Maligwe a va hamba va yiva tihuku va tsutsuma va tioxela le ntshaveni ya Boxahuku, va tlhela va dyela kona. Kutani vanhu va namba va thya ndhawu liya va ku hi le Byoxahuku.

3.2.9.9 **Matshama hi nkanu**

Rito leri i rivitinkatsano leri vumbiweke hi riendli na rivitiswianakanyiwa. Munhu loko a tshama hi nkanu eka ndhawu yo karhi swi vula leswaku wo sindzisa a nga amukelekanga. Ndhawu leyi ya Matshamahinaknu yi kumeka eGiyani, ekusuhi na Section E na F. Vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi, vo tala va vona hi lava va humaka eZimbabwe na le Mozambiki. A va tsemeriwanga switandi hi Masipala, va lo fika va titshamela hi nkanu. Va kumeka va nga hakeli swo fana na mati. Van'wana lava va tsutsumelaka kona i valoyi lava va nga hlongoriwa ematikweni ya ka vona. Ndhawu yaleyo yi duvuleriwe vito ra Matshama hi nkanu hikuva va lo tshama hi nkanu, a va pfumelelanga hi munhu.

3.2.9.10 **Hluphekani**

Hlupheka i riviti leri ri humaka eka riendli hlupheka, leswi swi vulaka ku xaniseka. Ndhawu leyi ya Hluphekani yi kumeka eGiyani hala matlhelo ya Section A. Ndhawu leyi a yi tshama hi vabaleki lava a suka etikweni ra Mozambiki. Vito leri a ri kombisa leswaku vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi a va swerile swinene. A va nga ri na swakudya na swiambalo. Ndhawu leyi a va tshama eka yona a yi thyakile, a ku pfumala na mati yo tenga. Vito leri Hluphekani ri tumbulukile hikokwalaho ko hlupheka ka vanhu. A va lava ku komba leswaku vanhu lava va tshamaka eka ndhawu leyi va hluphekile. Vito ra ndhawu leyi a ri yelana ni leswi a swi humelela.

3.2.10 Mavito ya swin'wana na swin'wana

3.2.10.1 Mondzo

Mondzo i vito ra nsinya. Nsinya lowu wu tiveka hikuva wu ri na tihunyi ta kahle ta mpandzela. A wu humesa makala ya kahle, lawa ya hlwelaka no timeka. Eka tiko ra ka Makhuva ku divuleriwe mufana wo karhi vito leri ra Mondzo. Mufana a tiveka hi ku ba ngopfu hikokwalaho ka matimba lawa a nga na wona. A tiyile swinene ivi va n'wi fananisa ni murhi lowu wa mondzo, lowu wu humesaka tihunyi to tiya. Ni namuntlha vito leri wa ha vitaniwa hi rona. Vito leri na yena n'wini wa rona u ri amukerile.

3.2.10.2 Makhwatini

Khwati i ndhawu yo tlhuma swinene yi tlhela yi chavisa. Emakhwatini ku kumeka swiharhi swo chavisa hikokwalaho vanhu a va fanelanga ku fambela kona. Vito leri ri divuleriwile dokodela un'wana wa Mulungu loyi a kumekaka hala matlhelo ya le Lapaside. Dokodela loyi a akile yindlu endzeni ka khwati ro chavisa, yindlu leyi a tshungulela vanhu eka yona, a dumile eka tindhawu to tala. Mavabyi yo tala a ma kota ku ma tshungula. Vanhu vo tala lava va nga tsandzeka eswibedhlele swo karhi a va fika va pfuneka. Vito leri ra Makhwatini va n'wi thyile rona, hi ku yelanisa ni ndhawu leyi a kumeka eka yona.

3.2.10.3 Nyakwavi

Nyakwavi i vito ra swikwembu leri ri thiywaka nhwanyana loyi a hlayisaka ndhumba. Ndhumba i yindlu ya basi leyi yi nga ya swikwembu kumbe va le hansi. Nhwanyana loyi u fanele ku vona leswaku le ndhumbeni ku tshama ku basile. Namadyambu ku fanele ku layithiwa, ku nga vi na xinyami. A ku tshembiwa leswaku swikwembu loko swi ta swi fanele ku kuma ku layithiwile. Loko nhwana loyi a kula a ya evukatini, ku fanele ku hlawuriwa xin'wanyetana lexi xi nga ta sala xi va Nyankwavi.

3.2.10.4 Mugubani

Mugubani i vito ra xinyenyana lexi a xi tiveka hi ku tsutsuma. Ku dlaya xona a swi tika. Wanuna wo karhi eka Xikundu u divuleriwile vito ra Mugubani hikuva ku sukela loko a

ha ntsongo, a rhandza ku ya emananga a ya dlaya swinyenyana leswi swa mugubani. Wanuna loyi a tiveka ngopfu hi ku rhandza swinyenyana leswi. A rhandza ngopfu na ku raha bolo ya milenge. Loko a ri karhi a tsutsumela bolo loko va ri eku raheni, vanhu a va n'wi khuzela hi vito reriya ra Mugubani. Swi ri karhi swi sukela lahaya a rhandza swinyenyana leswi swa mugubani. Na namuntlha vito leri wa ha vitaniwa hi rona, vanhu vo tala na vito ra yena ra ntiyiso a va ri tivi. Na yena n'wini u ri amukerile vito leri.

3.2.10.5 **Xirilele**

Vito leri ri vula munhu loyi a rilelaka swo karhi. Xirilele i vito leri ri duvuleriweke mufana loyi a balekele engomeni, ehandle ka mpfumelelo wa vatswari. Nkarhi wun'wana a nga baleki, u kumeka a ha ri ntsongo, kambe a rilela vatswari va yena leswaku u lava ku famba ni lavakulu engomeni. Loko se ngoma yi tshwa, va vuya ekaya, u fika a nyikiwa vito ra Xirilele, ku komba leswaku u lo rilela ku ya engomeni, malembe ya yena a ma nga si fika.

3.2.10.6 **Xaniseka**

Rito xaniseka i riendli leri ri vulaka ku hlupheka. Loko munhu wo karhi a xaniseka swi vula leswaku a nga tirhi, u fanele ku hanya hi ku kombela. Vito leri ri thyiwa n'wana loyi a nga velekeriwa evusiwaneni, ku pfumala ni swo dya. Nkarhi wun'wana n'wana loyi u va na mutswari un'we waxisati. Loko va thya vito leri va endlela leswaku ri tshama ri karhi ri va tsundzuxa leswaku vafanele ku tirha va ta kurisa n'wana loyi. Van'wana lava thiywaka vito leri, ku tshembiwa leswaku va ta xaniseka hilaha ku nga heriki.

3.2.10.7 **Hlawulani**

Ku hlawula i ku kheta swin'wana, u siya swin'wana. Hlawulani i vito leri nga duvuleriwa n'wana hi mana wa yena. Wansati loyi a hlawuriwa hi mana wa nuna wa yena ehenhla ka vingi lavan'wana. N'wingi wa yena a n'wi venga ngopfu ehandle ka nandzu. Vito leri a lava ku lemukisa vandyangu hi matshamelo ya xiyimo xo va yena a hlawuriwa no va xitsundzuxo xa matshamelo lawa ya xiyimo emikarhini leyi yi taka hambiloko xiyimo xi nga tshamiseka leswaku u ke a nga hlawuriwa.

3.2.10.8 Ntlhantlhani

Ku tlhantlha swi vula ku susa leswi a swikhomanisile swilo swimbirhi. Ntlhantlhani i vito leri ri divuleriweke n'wana loyi a tswariwile hi nkarhi lowu a ku holoviwa endyangwini lowu a wu ri wukulu swinene, ku kondza va fikelela xiboho xo va huma switandi swimbirhi. Lexi a ku ri xintshunxo xo lava ku tisa ku rhula exikarhi ka vanhu lava a va ri eku holoveni.

3.3 Ku katsakanya

Eka ndzima leyi hi kotile ku vona hilaha mavito yo divulela ma vumbiwaka hakona. Nakambe hi tlhele hi dyondza swivangelo swa ku thyiwa ka vanhu mavito lama ni leswi ma vulaka swona.

NDZIMA YA 4

4.1 Nkatsakanyo wo angarhe tindzima ya 1-3

Eka ndzima ya 1, hi kombisile leswi swi susumeteke ndzavisiso lowu, ku nga ku hoxa xandla eka ndlandlamuxa vutivi bya Vatsonga eka matumbulukelo ya mavito yo khovolela. Ku tlhela ku tshikileriwa leswaku mavito lawa yo khovolela ya rhangisiwa emahlweni hi vaakatiko, leswi swi tlhela swi endla leswaku munhu yoleyo a thiywaka vito ro khovolela u tlhela a tiviwa hi rona.

Ku tlhela ku kombisiwa leswaku mikarhi yin'wana vito ra munhu ra ntiyiso, ra fa ku sala lero duvuleriwa. Hi kumile ni leswaku vito ro khovolela munhu a nga tihlawuleli rona, wo nyikiwa rona, a swi khathaleki leswaku wa ri lava kumbe a nga ri lavi.

Ku kombisiwile ni leswaku xikongomelo xa ndzavisiso i ku kuma swivangelo swa mahanyelo lawa ya tswalaka mavito yo khovolela. Ku kkombisiwile ni leswi mavito yo khovolela ya yelanisaka xiswona ni ntumbuluko.

Eka ndzima ya 2, ku xopaxopiwile riviti, tinxaka ta rona, mitlawa na mavitimpfelelo. Ku boxowile leswaku riviti I rito leri tirhisiwaka ku thya michumu. Riviti leri ri vumbiwa hi swiphemuphemu leswi swi vuriwaka swiaki. Swiaki leswi swi tirhisiwaka ku vumba riviti i xirhangi, rimitsu, nsinya, xilandzi na xiheteleleri.

Loko swi ta eka mitlawa ya maviti, hi kumile leswaku maviti hinkwawo eka Xitsonga ya avanyisiwile hi mitlawa ya wona, ku suka eka 1 ku fika eka 21, handle ka mitlawa ya 12, 13 na 19, leyi yi nga riki kona eka Xitsonga. Eka mitlawa leyi ku kaneriwile xivumbeko xa xirhangi xa ntlawa wun'wana na wun'wana, ku tlhela ku langutisiwa swilo leswi kumekaka eka ntlawa wun'wana na wun'wana. Ku langutisiwile marito lawa ya welaka eka vun'we ni lawa ya nga eka vuningi.

Tinxaka ta mavito na tona ti xopaxopiwile, laha hi nga kuma leswaku ku na mavitavito, mavitontlawa, mavitaswianakanyiwa, mavitaswilona mavitankatsano. Ku nyikiwile na swikombiso leswi swi welaka ehansi ka mavito lawa. Mavitinkatsano ya langutisiwile hi

vuenti hikuva mavito yo divulela yo tala ya huma eka mavitinkatsano. Mavivitnkatsano lawa i maviti lawa ya vumbiweke hi ku hlanganisiwa ka marito mambirhi kumbe ku tlula. Marito lama ya nga va ya swuhluvi swa mbulavulo swo fana kumbe swi hambanile.

Ku xopaxopiwile na mavitimpfelelo na leswi ya tirhaka swona. Hi kumile leswaku maviti ya swi kota ku va ya vumbiwa ya huma eka swihluvi swin'wana swa mbulavulo. Ya nga vumbiwa ya huma eka maendli, maviti man'wana, masivi, misinya ya mahlwuri, maencisi, na mahlamari. Mavito lawa ya nga kota ku tlhela ya vumbiwa hi ku vuyelerisa misinya yin'wana ya maviti kambirhi. Maviti lamantshwa ya vumbiwa ya va ya ri evunyingini, swik:

Tingwenyangwenya < tingwenya < ngwenya

Masakasaka < masaka < saka

Tihunyhunyi < tihunyi < tihunyi

Mikarhi yin'wana maviti ya vumbiwa ya huma eka maendli hi ku rhangisa xirhangi ku-, ku kombisa ku yisa emahlweni kumbe tshamelo ra ntirho lowu endliwaka. Swik.:

Ku saseka

Riviti leri ri komba leswkau mhaka yo "saseka" ya ha ri taniya.

Ku dyondza

Rviti leri ri kombisa leswaku ntirho wa ku dyondza wa ha ri kona.

Maendli na wona ya kota ku va ya vumba maviti. Swik:

Loya > Vuloyi

Hloma > Hlomani

Ringeta > Ringetani

Rivala > Rivalani

Eka ndzima ya 3, hilaha ku nga xopaxopiwa mavito yo khovolela. Eka mavito yo khovolela ku xopaxopiwile mavito lama ma divuleriwaka vanhu hikokwalaho ka swirho leswi swi limaleke. Mavito lama ma thiwaka hikokwalaho ka mahanyelo yo karhi, mavito yo yelana ni swa mavelekelo, mavito lama ma thiwaka hikokwalaho ka mahanyelo i mavito lama ma divuleriwaka vanhu emitirhweni, mavito yo khovolela lama ma thiyeweke timbyana, mavito yo khovolela ya ndhawu, mavito ya swa tipolitiki, na mavito yo sirhelela eka swo karhi.

Ku tshahiwile swidyondzeki swo hlayanyana ku ringeta ku hlamusela mavito lawa yo divuleriwa. Swidyondzeki leswi swi hlamusela leswaku mavito lama mo divulela ya ni nkoka ngopfu eka matsalwa ya ndhavuko laha tikweni ra Afrik-Dzonga. Hi twa Finnegan (1970:470) a ku:

Names often play an indispensable part in oral literature in Afrika ...They have many different interpretations ... from the psychological functions of names in providing functions of names in providing assurance or working out, tension to their connection with the structure of society, their social function in minimizing friction, or their usefulness either in expressing the self image of their owner in providing a means of indirect comment when a direct one is not feasible.

Turner (2001:451) yena u seketela Finnegan hi ndlela leyi:

The practice of composing derisive names often ambages. Which humour, can provide the individual with an acceptable but allusive way of astutely airing a conflict source of discontent.

Eku xopaxopeni ka maviti yo khovolela hi kumile leswaku eku thiyeni ka wona kun'wana a va thya munhu hi ku languta vutsoniwa lebyi a nga na byona. A ku langutiwa swirho leswi swi nga riki swa ntolovelo, ivi va ku thya vito ku yelana na xirho xexo. Swik:

Xikandza, i vito leri ri divuleriwaka munhu loyi a nga na xikandza lexikulu. Vito leri loko va ku divulerile rona a ri tsakisi, ri na ndzhukano, no yisa munhu ehansi. Xivokwana, na rona vito leri ri nga thyiwa munhu loyi voko ra yena ri helelaka exikokolweni.

Eka mavito yo divuleriwa vanhu hikokwalaho ka mahanyelo ya vona, hi kumile leswaku a va rhanga va languta leswi munhu yoloye a hanyisaka swona, Loko a hanya ku fana na xihadyana xo karhi, a thyiwa vito ra xihadyana xexo. Xikombiso: Munhu a nga thyiwa vito ra nsikiti, nsikiti i xihadyana lexi xi hanyaka hi ku tswonga ngati ya vanhu. Vito leri a ri nyikiwa munhu wo rhandza ngopfu timhaka ta vanhu kumbe munhu loyi a lavaka ku dya swa vanhu, a nga tixaveli swa yena.

Loko hi languta eka mavito lawa ya thyiwaka vanhu emitirhweni hi kuma leswaku yan'wana ya endla leswaku vanhu va tshama va tsakile kasi yan'wana ya yisa xiyimo xa munhu ehansi.

Loko swi ta eka mavito lawa ya thyiwaka timbyana, hi kuma leswalu na wona mavito lawa ya ni nkoka eka vutomi bya siku na siku. Hi thumbile ni leswaku mavito lawa ya thyiwaka timbyana a yo thyiwa muhulahula, kambe ku va ni xikongomelo, ku nga va ku ri ndlela yo phofula mabibi ya mbilu, ku titwa ka munhu ehenhla ka nchumu wo karhi kumbe eka mhaka yo karhi.

Mikarhi yin'wana mavito yo khovolela lawa ya thyiwaka timbyana ya thyiwa hi ndlela yo vika leswi mindyangu yi tshamisiseke xiswona. Hi ku tirhisa mavito ya timbyana, munhu u kota ku phofula leswi swi nga embilwini ya yena. Munhu loko a lava ku humelerisa leswi swi n'wi vavisaka embilwini ya yena, u swi humelerisa hi ndlela yo ka yi nga kongomi, swi nga endleka munhu loyi va byelaka yena va n'wi chava kumbe va n'wi xixima. Xikombiso: Swinamuhariva leri i vito leri ri thyiweke mbyana. A swi sukela laha makoti wa le mutini a ri eku vileleni hi muhariva wa yena, makwavo wa nuna hikuva a vhaka a suka evukatini ku ta lawula emutini wa yena. Kutani a phofula swa mbilu ya yena hi ku thya mbyana vito ro kombela leswaku Swinavuhava hikuva laha kaya u vuyela ku va bombela.

Ku xopaxopiwile ni mavito lama ma fambelaka na tipolitiki. Van'wana va divuleriwa mavito ya varhangeri va swa tipolitiki. Leswi swi endla leswaku leswi swi nga humelela

Mavito a yo thyiwa ntsena, naswona a yo va mavito ntsena, ku ni nsusumeto wo karhi eka vathyi hi ku landza swiyimo swa matshamelo ya timhaka hi ku hambanahambana hambi ntikelo wa mhaka leyi vathyi va lavaka ku lemukisa yona, ku nga ha va ku tisa hungu ro karhi, ku tisa ntlhontho wo karhi hi ximunhuhatwa xo karhi eka vaakatiko.

Van'wana loko va thya mavito yo khovolela, ku va ku ri ndlela yo tseketsela, yo koya, yo hlekula, kasi yan'wana l yo tiputa vusiwana. Man'wana mavito lama ma thyiwaka vanhu i yo va hlohletela ku endla leswinene va ya emahlweni kasi man'wana i yo tshikisa munhu leswo biha a nga ku swi endleni.

4.2 Swibumabumelo

Ndzi bumabumela leswaku mavito hi ku hambana ka wona, ku nga va yo tshinya, yo koya, yo hlekula ni yo khovolela ya dyondzisiwa eswikolweni.

Vatswari lava va nga Vatsonga, a va toloveli ku thya vana va vona mavito ya Xitsonga ku endlela leswaku ririmi ra hina ri vulavuriwa ku ya emahlweni.

Ku fanele ku va ni vutihlamuleri bya Mutsonga wun'wana na wun'wana eku tirhiseni ka mavito ya Xitsonga leswaku ya nga nyamalali.

Ndzi bumabumela leswaku lava nga ta yisa ndzavisiso lowu wa maviti yo khovolela emahlweni a va lavisisi ni mavito ya swimilana.

Vatswari a va thyi vana maviti lawa ya amukelekaka evanhwini.

4.3 Ku dlayiseta

Vito i nchumu wa nkoka evuton'wini bya vanhu, ku nga va ro duvulela, ro hlekula kumbe leri munhu a thyiwaka loko a velekiwa. Mavito yo khovolela, lawa a ku langutisiwa wona ngopfu, ya vumbiwile hi ku tirhisa swihluvi swa mbulavulo swo hambanahambana ku nga maendli, maviti, masivi, mabumabumeri, yan'wana ya va eka hlayelo ra ndzeriso, yan'wana ya va eka hlayelo ra tshamelo, yan'wana eka vunyingi kasi yan'wana ya komba nkarhi lowu hundzeke.

Hi kumile leswaku eka ririmi leri ra Xitsonga, maviti ya avanyisiwile hi tinxaka ta wona ya tlhela ya va ni mitlawa ya wona. Ku kumiwile ni leswaku mavito yo tala yo duvulela ya huma eka mavitinkatsano. Yan'wana ya maviti lawa ku va ku ri lawa ya pfelelaka ya huma eka xihluvi xin'wana xa mbulavulo.

Eka Xitsonga mavito yo duvulela lawa vanhu va thiywaka wona ya kumeka ya ri ni matimba swinene ku tlula vito leri munhu a thyiweke rona loko a velekiwa. Vito ra munhu ra fa ri nga ha tirhisiwi, ngopfungopfu eka vanhu lava va nga tintangha.

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu humesela erivaleni leswaku mavito yo khovolela munhu a ngo tithya kambe u thyiwa hi van'wana. Yan'wana mavito lawa i ya ndzhukano kumbe a ya miteki.

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku mavito yo khovolela ya fambelana swinene ni matimu ya vanhu ku va hambanisa ni matshamelo ya vona ku ya miganga. Hi tlhela hi kuma leswaku maviti man'wana ya ni vuxaka ni tindhawu to karhi leti ti nga ni vukhovoleri.

Loko swi ta eka mavito lama ma thyiweke timbyana, ndzi lemukile leswaku i mavito ya swicele kumbe yo phofula lama ma nga tala ngopfu ma kumeka hi xitalo eka vanhu lava va ha hanyaka vutomi bya xintu. Ku phofula hi ku thya vanhu, tindhawu na timbyana a swi nga heli hikuva mavito lama ma vulavula hi leswi swi humelelaka siku na siku. Hi ku navela ka mina, ongeti ndzavisiso lowu wa mavito yo khovolela wu nga yisiwa emahlweni leswaku ririmi ra hina ra Xitsonga ri ta ndlandlamuka.

5. Matsalwa lama tirhisiweke

- Bosch, B na
De klerk, V (1996): *Nicknaming among Xhosa Speaking Children and Adolescents. South African Journal of African Languages. Vol. 1. 17 (3) pp. 95-999.*
- Botah, C.G. (1996): *Place Naming in Cape Province.* Juta and Company. Ltd: Ca Town.
- Brett, R.J. (1983): *An Introduction to English Studies.* Edward Arnold publishers Ltd.
- Burchfield, D. (1982): *A Supplement to the Oxford English Dictionary Vol. iii.* New York: Oxford University Press.
- Chauke, M.T. (1992): *Mavito ni Nkoka wa wona eka Xitsonga.* Unpublished Honours Research Paper. Polokwane: University of the North.
- Doke, C.M. (1945): *Textbook of Zulu Grammar.* Johannesburg, Witwatersrand: University Press.
- Encyclopaedia Britannica Vol. 6.*
- Finnegan, R. (1970): *Oral Literature in Africa.* New York: Oxford University Press.
- Goetz, P.W. (1990): *The New Encyclopaedia Britannica, Inc.*
- Golele, N.C.P. (2013): *Xiletelo xa Xtsonga.* Multimediaimages group: Midrand. Heese, M na
- Lawton, R. (1988): *The New Owl Critic.* Goodwood: National Book Printers.
- Herbert, R.K. (1992): *Language in a Divided Society. In Herbert, R.K (ed) Language and Society in Africa. The Theory and practice of Sociolinguistics.* Johannesburg, Witwatersrand: University Press.
- Hymes, H. (1964): *Language In Culture and Society. Reader in Linguistics and Anthropology.* New York: Harper and Row Publishers.

- Jenkings, E.R. (1996): *Changing Place names*. University of Natal: Indicator Press.
- Macebele, G.S. (2000): *Mavito yo divulela eka Xitsonga*. Unpublished Honours Research Paper. Polokwane: University of Limpopo.
- Marivate, CTD,
Mathumba,
D.I. na
- Masebenza, B.J. (1986): *Mayana Xitsonga*. Johannesburg: Educum Publishers.
- Mbiti, J.S. (1975): *Introduction to African Religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mokgokong, S.R. (2004): *Knowing and Understanding the World through Naming: A case Study of the Capricorn District*. Unpublished Master's Dissertation: University of the North: Sovenga.
- Molefe, L. (1999): *Onomastics Aspect of Zulu Nicknames with special referenceto source and functionality*. Unpublished Doctoral Thesis: University of South Africa: Pretoria.
- Mushwana, S.E.
na Ndlovu, M.M. (1998): *Ririmi ra Manana*. RSA. Shuter and Shooter.
- Neethling, S.J. (2000): *The Developer's Dilemma: Finding the Right Name. Nomina Africana, Vol. 14 (1)*.
- Nkuzana, K.J. na
- Mawela, C.N (1991): *Xitsonga xa Vagingiriki*. Cape Town.
- Nxumalo, A.S. (2000): *Mavito ya tindhawu eMhala*. Unpublished Honours Research Paper. Polokwane: University of the North.
- Raper, P.E. na
- Moller, L.A. (1996): *Changing Place Names*. University of Natal: Indicator Press.
- Shabangu, I.S. (1996): *Nyeleti ya Mahlahle*. Giyani. Lingua Franca Publishers.

- Stally, B.O (1977): *The fontana Dictionary of Modern Thought*. Great Britain: Fontana Press.
- Stewart, G. (1975): *Introduction to African Religion*. Cambfrige. Cambridge University Press.
- Turner, N. (2001): *Humorous Names, Verbal Weapons South African Journal of African Languages*. Vol 21 (3*4). Pretoria. Unisa: HsRC.